

PALESZTINA
ISMERETÉNEK HALADÁSA

AZ UTOLSÓ HÁROM ÉVTIZEDBEN.

GOLDZIHÉR IGNÁCZ

I. FÜZET.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1886.

Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1885. nov. 3-án tartott ülésén.)

Ama fontos és életbevágó felfedezések, melyek az utolsó időben a *fekete continens* számára kötötték le a művelt világ érdeklődését, el-elvonták ennek figyelmét ama bűvárlatoktól, melyek ugyanazon időben Ázsia ismeretlen, vagy csak kevéssé s hiányosan ismert területeit a biztos tudás körébe illesztették.

Évszázadunk negyvenes éveig ez utóbbi, azaz Ázsiának csak hiányosan ismert országai sorába tartozott Palesztina, is. Geographiáját és természetrajzát csak nagy vonásokban s vajmi felszínesen, archaeológiáját csak nagyon töredékesen és a régi kútforrások kritika nélküli használata szerint, ethnographiáját egyáltalán nem ismerték. Mindezen szempontokból csak a legutolsó három évtized tudományos munkája tette Palesztinát a tudomány birtokává.

Hogy ha azt a nagy haladást, melyet, Palesztina ismeretét tekintve, az utolsó évtizedek tudományos munkája létesített, valódi mértéke szerint akarjuk megbecsülni, czélszerűen járunk el, ha két írónak, egy réginek s egy újabbnak, kik a magok idejében a Palesztináról szóló tudást összegezték, ide vágó nyilatkozatát egymás mellett elolvassuk. „Nincsen semmi remény arra — úgymond Reland Hadrán, midőn e tényekről körülbelül másfél évszázaddal ezelőtt beszámol* — hogy a régi Palesztina minden városának s helységének fekvését, a milyen hajdanában volt, meghatározhassuk. A partok, a folyamok medrei és még vajmi kevés hely, melyek napjainkig fennmaradtak,

*) *Palaestina ex monumentis veterum illustrata* (Utrecht 1714) bevezetésében.

biztosan volnának ugyan meghatározhatók, még pedig úgy, hogy ha valaki magán a hely színén alkalmas segédeszközökkel támogatva búvárkodnék. De ki ne tudná, hogy e helységek felkutatására nincsen mód, részint az ország muhammedán lakosai miatt, részint pedig a rabló beduin-arabok miatt, kik a nyilvános utakat bizonytalanokká teszik, elannyira, hogy életét veszélyeztetné mindenki, ki e fajta kutatásra vállalkoznék. De feltéve, hogy ez akadály nem forogna fenn: hány város pusztult el, a melyeknek hajdani fekvéséről még a legbuzgóbb kutató sem szerezhette tudomást! Ha kiveszed Jeruzsálemet, Bethlehemet, Hebront, Gázát, Aszkalont, Joppét, Szichemet, Nazarethet, Ptolemaist, Tyrust és Szidont s tán még egy pár helységet, hol vannak, körlek, maradványai, hol vannak nyomai a többi városoknak? Hiába használod a legpontosabb astrolabiumokat, hiába a csillagászati quadransokat, hogy oly városok fekvését kutasd, melyeknek mai nap már se hire se hamva. Nem marad tehát hátra más eszköz, mint hogy a régiekhez folyamodjunk, a kiknek adataiból több tanulságot meríthetni, mint az útleírásokból és az újkoriak összes megfigyeléseiből; kivált oly esetekben, midőn a távolságok a római hatóságok által felállított mérföldkövek által vannak meghatározva. Csupán csak Josephos, Eusebius és Jeromos irataiból oly helyeket határozhatunk meg, melyeknek legnagyobb része ma már teljesen elpusztult, de az ő idejükben még fennállt; úgy hogy e részben alig ha kívánhatunk kitünőbb segédeszközt.*

Ezek Reland Hadriánnak bizony nem nagyon biztató szavai 1714-ben. Ha mellejük állítjuk azt a nyilatkozatot, melyet a Palesztinát illető ismeretek terjesztése és népszerűsítése körül nagy érdemeket szerzett Socin Albert tübingai tanár 1880-ban joggal mondhatott el, hogy tudniillik: «szerencsét kívánhatunk magunknak ahhoz, hogy nyugati Palesztina földrajzát tekintve most jobban vagyunk tájékozva, mint Európa némely államainak földrajzában*)» — ha, mondom, e kétrendbeli nyilatkozatot egymás mellé állítjuk, úgy lehetetlen, hogy érdekünk fel ne ébredjen azon tényezők iránt, melyek ismereteinknek e esudálatra méltó nagy haladását előmozdították.

*) *Zeitschrift des deutschen Palaestina-Vereins* III (1880) p. 179. E folyóiratot ezentúl rövidség kedvéért csak e kezdőbetűkkel: ZDPV, fogjuk idézni.

Mert tényleg, míg a mult században Palesztina ismerete csakis annak régi viszonyait tekintve volt némileg biztos alapra fektetve, addig mai nap a Szentföldről csak úgy vannak pontos adatokkal szolgáló úti-könyveink, mint akár Svájezről és Olaszországról, akár Európa egyéb országairól. Van már palesztinai Bae-dekerünk és Murray-nk és egy rakás népszerű könyvünk s disz-munkánk, melyek a Palesztináról való tudományos ismereteket a mindennapi utazó és olvasó hasznára képesek fordítani.

A Palesztináról szóló tudományos ismeretek e nagy haladását kétségkívül a tudományos tények nagy sorozata készítette elő, melylyel nem lesz fölösleges megismerkedni. Irodalmunkban a tudomány története e fejezetének nem akadt még ismertetője; jelen kísérlet ezéja e hézagot egy akadémiái előadás keretén belül kipótolni.

I.

Nem szólok Palesztina ismeretének gyermekkoráról; meg ifjukuráról is, tekintettel azon időszak határra, melyet már ez értekezés címében jelöltem ki, csakis általános vonásokban szólhatok. A Szentföldet illető komoly tudományos ismeretnek megalapítója az imént említett Reland Hadrián, hollandi tudós (megh. 1718-ban) *Palaestina ex monumentis veterum illustrata* című munkájával. A régiség összes kúforrásainak, Josephosnak, Strábónak, Pliniusnak, Eusebiosnak, a talmudnak, a peregrinációknak, az érmeknek és egyéb emlékeknek felhasználásával Reland legelőször nyújtotta Palesztina ismeretének rendszeres és kritikai előadását physikai, ethnographiai és földrajzi tekintetben. Úttörő munkát végezett. Munkájának hiányaira, és a feladat megoldásának akadályaira ő maga figyelmeztet azon szavaiban, melyeket bevezetésemben tőle idéztem. A rendelkezésére állott segédeszközök természetével függ össze, hogy Reland munkája inkább a Palesztina régiségére nézve világosít fel, bár szerzője a régi geographiai nevek azonosítására nézve is mindent elkövetett, a mi az ő korában e téren elérhető volt.

A Reland munkájára következő korszakban nyílik meg a pusztán tudományos czélból elvállalt utazások ideje. Ez utazások irodalma föltilti ki már most azt a helyet, melyet már a keresztes hadjáratok előtt (a IV. század óta), de különösen ezek után a pusztán kegyes

zarándokolási czélból megtett utazások irodalma ¹⁾ foglalt el, mely irodalomban *Pécsváradi Gábor* illetőleg, *Farnadi Miklós* által (XVI. század) Magyarországnak is része van. ²⁾ Ez utóbbi vállalatok, bár a tudományos ismereteknek is nevezetes adatokkal szolgáltak, és sok tekintetben az újabb utazóknak is megbecsülhetetlen útmutatást nyújtottak, sokszor koruk hiszékenységének bélyegét hordják magokon. A ki erről közelebbről akarna meggyőződni, az — hogy régibb írókról ne is szóljak — csak tekintse meg Ludolph de Sudheimnak (XIV. század) legújabban kiadott *Itinerariumát* ³⁾ és vegye figyelembe azt a füres értesítést, melyet a szerzőtől a korabeli dolgokról nyerünk, hogy annál nagyobb óvatossággal fogadja ez írók adatait a multakra nézve. Hogy hogyan állottak még a XVII. században Palesztina geographiájára nézve, elég jellemző, hogy Golius, az említett század hírneves orientalista Szyria azon részére nézve, melyet Ezechiél próféta ideje óta egészen a mai napig Hauránnak neveznek, oly zavart módon volt tájékozva, hogy Tiberiás városát hozzá tartozónak képzelte. ⁴⁾

A palesztinai utazások tudományos irányban megindulása csak a legújabb időknek volt fentartva. Úttörő ez irányban Seetzen, ki 1805—1807-ig járt keleten, hogy a gothai gyűjtemény számára régiségeket és természetrajzi tárgyakat szerezzen. Seetzen nyomait a tudományos utazók egész nagy sora követte. E korszak tudományos munkájának végeredményét azonban Robinson Eduard amerikai tudós vontta meg, Smith Eli amerikai missionarius kíséretében véghezvitt palesztinai utazásával (1835), mely az ország multjának és jelenének minden oldalára tekintettel volt, és a melynek eredményei

¹⁾ Ez irodalom átnézeti összeállítására nézve a következőkre utalok: Robinson, *Palaestina una die südlich angrenzenden Länder* (Halle 1841) I. köt. XVII—XXXI. Ritter K. *Erdkunde* XV. köt. 31—55. A XI. századig terjedő teljes bibliographiát nyújt Tobler Titus könyve: *Itinera et descriptiones terrae sanctae lingua latina saec. IV—XI exarata*, sumptibus societatis illustrandis Orientis latini monumentis. I. köt. Gené 1877.

²⁾ *Magyar Sion 1866.* v. ö. ZDPV. IV. köt. 235. l.

³⁾ Ludolphi de Sudheim *De itinere Terre sancte et descriptionem Terre sancte edidit* G. A. Neumann Ord. Cist. (Paris 1884. Extrait des Archives de l'Orient latin II, 2. 305—377.)

⁴⁾ Muhammed Ferganensis . . . *Elementa astronomica arabice et latine* (Amsterdam 1669) p. 133.

számos munkában vannak lerakva, ¹⁾ mely munkák ébresztő lökést adtak és új ösvényeket mutattak a Palesztina megismerését czélzó tudománynak, melynek voltaképen Robinsont tekinthetjük tulajdonképi megalapítója gyanánt. ²⁾ «Ebben, a képzelhető legnagyobb lelkiismeretességgel, nagy testi és lelki erő segítségével véghezvitt munkálatban», így jellemzi Ritter Károly ³⁾, «a topographiai és helyi viszonyok legelősebb megfigyelése gazdag előző tanulmány eredményeivel, különösen a tudományos bibliai kutatás terén, a philologiai és historiai kritikával, úgymint a Szyriában otthonossá vált Smith által az ország nyelvének ismeretével is egyesült. Csak e munkálat által nyert a tárgy tudományos előadása *biztos talajt*, melyre a következő korszakok nagyobb sikerrel fognak építhetni, mint ez eddigelé lehetséges volt. Nincs utazási munka az előző időkbeli, mely az új és fontos megfigyelések nagyobb kincsét hozta volna napfényre; a kutatásnak általa kifejtett és követett elvei vezérlő csillagai lesznek az utána induló utazóknak, kik a bibliai ókor ismeretét magán a hely színén kívánják kiegészíteni. Mind ezekért — így fejezi be Ritter Robinson munkájának jellemzését — e munka a bibliai geographiában korszakot alkotónak mondható.» Robinson munkája legelőször nyújtja a nyugati Palesztina tudományos leírását, melyben nem pusztán földrajzi és topographiai munkát végzett az úttörő író, hanem a szó legnemesebb értelmében philologiai és történeti is, a mennyiben a létező tényállás felderítésén kívül a Palesztinára vonatkozó ó- és középkori források és hagyományok beható kritikája e munkában találta valódi megalapítását. Reá tér vissza a tudomány mind mai napig mintegy alapra, a melyből a következő korszak minden haladása kiindult.

Robinson nagy tette az utazók nagy seregét indította a megtört ösvényre, valamint az elméleti tudomány is a Robinson munkájában megállapított kritikai forrástanulmányokat is menten fejlesztette. A palesztinai utazások irodalma csak most kezd a modern tudomány egyik fejezetévé domborodni.

Valóságos expedíciókról, társas együttműködés által létesített

¹⁾ Három kötetes főmunkájának címét lásd fenn a 6. lap 1. jegyzetében.

²⁾ Robinson munkájának méltatására nézve lásd Prof. Barrows nekrológiáját, *Proceedings of American Oriental Society* 1863. IV—VII.

³⁾ *Erdkunde* i. h. 73. lapján.

vállalatokról az első időben még nem volt szó. És e körülmény rejti e kutató utazások árnyékoldalainak legsötétebb mozzanatát. A hiányos anyagi eszközökkel foganatosított, társulati együttműködés által ellen nem őrizett kutatás nem egy ízben az elhamarkodva s rövid idő alatt végezett vizsgálódás alapján alkotott egyéni hypothezissel akarta megoldani a palesztinai geographia és régiségtan bonyolódott problémáit. E tüneményt semmi sem jellemzi jobban (még a Robinson utáni korszakban) mint De Sauley első utazása «a holt tenger körül»,¹⁾ melynek főeredményeképen a francia tudós, a bibliai elbeszélés szerint ősrégi időben e környéken létezett, és egy természeti katasztrófa által elpusztult városok helyének meghatározásával lépett elő. De Sauley az e vidéken tanyázó beduinoktól egy csomó helynevet hallott, melyek a bibliai Szodoma, s a t. nevek hangzásához hasonlítván, D. S. az elpusztult öt város hajdani felkésését egytől egyig meghatározta, de oly módon, hogy eredményei e territorium geographiai főkútforrását, a biblia adatait teljesen feje tetejére állítják. Hogy miképen jutott D. S. könnyedén felkapott identifikációihoz, melyeket csak úgy tarthatott fenn, hogy — p. o. csak egyet említek — abból kellett kiindulnia, hogy a Moabitis, mely tudvalevőleg a holt tenger keleti oldalán terül el, hajdan annak nyugati részére is kiterjedt, — arra nézve jellemző Van de Velde következő megjegyzését meghallgatnunk, mely az identifikációk bírálata nézve amúgy is fölötte tanulságos: «Áruld el egy beduinak, hogy bármely a természet által négyszögletessé alkotott kőben egy-egy régiséget akarsz felfedezni; ébreszd fel pénzvágyát azzal, hogy piasztereket osztasz ki közöttök, azzal a feltétellel, hogy ő megmutatja neked ezeket meg amazokat a régiségeket: biztosra veheted, hogy minden negyed órában mutatni fog neked régi romokat a közelben s távolban, melyeket pontosan fog neked megnevezni. Innen jó aztán, hogy beduin területeken annyi névvel találkozunk, melyeket arra utazó tudósok ott valamikor hangoztattak, de melyekre későbbi utazók már nem képesek akadni.»²⁾

¹⁾ *Voyage autour de la mer morte* (Paris 1853) 2 kötet.

²⁾ *Reise durch Syrien und Palaestina in den Jahren 1851—52*. Von C. W. M. Van de Velde (német forl. Göbel K.-tól) Lipsze, 1855. II. 134.

II.

Uj korszak nyílik ismét a palesztinai kutatásokra azzal az időponttal, midőn az ország minden oldalról való felkutatását szervezett testületek karolják fel, és a feladat egy-egy oldalát a munkafelosztás elve szerint külön-külön szakferfiakra bizzák. A palesztinai kutatások e fordulata jelzi azt a nagy haladást, melyet e tudomány az utolsó három évtizedben felmutathat.

Kötelességünk apró kezdetéről is szólni.

A legelső kísérlet e tekintetben, úgy vélem, magából Jeruzsálemből indult ki. Itt alakult a legelső társulat a Palesztinára vonatkozó tudományos ismeretek fejlesztése érdekében: a *Jerusalem Literary Society*. Ezt a társulatot, úgy látszik, Robinson korszakos munkáinak hatása alatt, 1846-ban Finn, jeruzsálemi angol főkonzul alakította, a ki a Palesztinában élő művelt európai társaság egyik főfeladatául tűzte ki, hogy ez ország jelen körülményeinek úgy, mint múltjának ismeretét fejlessze, még pedig oly fokra, hogy ez ismeretek az általános tudományt kiegészíthessék. A kör, melyhez Finn felszólítása intézve volt, kész örömmel gyűlt a tudós konzul zászlaja alá, és az általa ébresztett társulati működés csakugyan létesült is. — Tartottak időszakonként felolvasó összejöveteleket, melyekben kutatásaik, kirándulásaik s utazgatásaik tudományos eredményei közölték, alakítottak múzeumot és könyvtárt, biztosították a magok számára az európai szakembereknek, kiket levelező tagokul toborzottak, közreműködését, és ha nagy dolgokat nem is létesített ez egylet — hisz tagjai csekély számmal voltak tulajdonképi szaktudósok —, mely 1863-ig — az utolsó években inkább csak névleg — állott fenn, mindenesetre övé az érdem, hogy legelőször mutatta meg az utat, hogyan keljen a tudományos tekintetben elhanyagolt ország ismertetését testületi működés által előmozdítani. Finn volt az egylet lelke és talán egyedüli tudományos munkása, oly férfiú, a ki a Szentföldön való sok éves hivatalos működését (1845—1863-ban foglalta el az angol főkonzul hivatalát Jeruzsálemben) társadalmi nagy hatásán kívül*)

*) *Stirring times or Records from Jerusalem consular chronicles of 1853. to 1856*. (London, 1878) 2 kötet, melyet rendkívüli műveltségű özvegye adott ki, egyike a legérdekesebb munkáknak, melyeket Palesztina társadalmi és politikai viszonyairól bírnak.

a tudomány előbbrevitelére is nagy haszonnal fordította¹⁾. A «jezrusálemi irodalmi társaság», melynek felolvasásai az európai utazóknak kellemes találkozt nyújtottak Jeruzsálemben, nem lehetett üdvös hatás nélkül az európai tudományra; az utazók révén sok hasznos és termékeny eszmét, sőt a palesztinai tudomány tekintetében rendszeres munkatervet²⁾ közvetített azokkal, kik Európában ez ország multjával, jelen viszonyaival való kapcsolata szerint foglalkoztak. Bár Finn maga, a jegyzetben idézett helyen, eléggé tájékoz bennünket e társaságra nézve, nem lesz érdektelen egy hollandi utazónak e társulatra vonatkozó szavait elolvasni: «Egészen más természetű intézmény (eddig a missiókról szözlött) — úgymond Van de Velde —³⁾, de azért mégis elég fontos a *Jerusalem Literary Society*, mely 1849 végén (nem pontos adat) az idő tájt Jeruzsálemben élő néhány magán embertől alapítatott, azzal a szándékkal, hogy ott egy társulat körül csoportosítsa mindazon kutatásokat, melyek Palesztinára és különösen Isten szavának megértésére . . . vonatkoznak. Európából származó irodalmi és egyéb adalékokat szívesen fogad és azokat egy könyvtárban egyesíti. A nevezetességek egy kis gyűjteménye lassankint hasonló úton létesült. Mindkettő minden utazónak rendelkezésére áll. A társulat minden pénteken este tartja gyűléseit, mely összejövetelek számára a Jeruzsálemben élő tagok értekezéseket, cikkekét és közléseket szolgáltatnak. Ha a tagok száma háromszázra szaporodik, azt igéri e társaság, hogy Angolországban negyedéves szakközlönyt fog kiadni, melyben a tagok nevezetesebb munkái megjelenhetnek. A canterbury-i érsek, a jeruzsálemi (evangelikus) püspök és Aberdeen gróf protectorátusa alatt Mr. Finn angol főkonzul, mint elnök és Mr. Rogers mint titkár viszik a társaság ügyeit. Kétszer volt eddig szerencsém a társaság pénteki üléseiben részt vehetni. Nem dicsérhetem eléggé azt a buzgalmat, melyet nem csak Finn és Rogers urak, hanem még Finn úrhölgy is tanusítanak.»

E társulat azonban sokkal távolabb működött azon góczpon-

¹⁾ Munkái közül a *Byways in Palestina* című Pal. geographiájára és régiségeire vonatkozó sok úttörő felfedezést tartalmaz.

²⁾ A *Jerusalem Literary Society* alapításáról, programjáról és működéséről, lásd *Stirling times* II. köt. 21. fejezetét 89—124 lapokon.

³⁾ *Reise durch Syrien und Palaestina* II. köt. 218. lapján.

toktól, melyeken a tudomány minden haladása létesül, semhogy több hatása lehetett volna, mint némi ébresztés oly téren, mely eddig a tudomány szerves egészébe beleillesztve nem volt. Felköltötte az érdeket, sok részben érzéket teremtett a fenn forgó problémák irányában, de tervének teljesedését egy más társulat tűzte ki feladatúl, mely gazdag eszközökkel lépven életbe, a tudományok terén ritka erkölcsi nyomatékkal támogathatta azon tanulmányokat, melyek a Palesztina rendszeres felkutatásának terén e pillanattól kezdve megindultak. Alig kell megemlítenem, hogy *Anglia* az az ország, melyben ily tekintélyes egyesület létesülhetett 1865-ben, egyesület, melynek protectoratusát maga a királyné vállalta el, és mely a társadalom minden rétege által, kivétel nélkül, nagyszerű anyagi támogatásban részesülven,^{*)} sok vajadás után megteremtette a Palesztinát illető rendszeres tudományos ismeretet. Ez az 1865-ben alakult *Palestine Exploration Fund* nem első és nem is legutolsó példa arra, hogy Angliában oly vállalat, melynek működéséből a biblia felvilágosítására nézve nagy eredmények várhatók, a társadalom lelkes támogatásával találkozik. 1853-ban épp oly lelkesedéssel karolta fel az angol társadalom minden rétege az *Assyria Exploration Fund* ügyét, melynek nagy pénzalapja — hisz még maradékból a Palesztina-alapnak is jutott — hathatós lökést adott az assyriai régiségtudomány és ékirati philologia fejlődésének; és 1883-ban, midőn a *Palestine Exploration Fund* által létesített nagy tudományos eredmények, úgyszólván, befejezetten állottak a közönség szemei előtt, ugyane társadalom lelkesedése teremtette az *Egypt Exploration Fund*ot, melynek költségén épp ez idő szerint Naville végezi a deltában azokat az ásásokat és kutatásokat, melyek eddigi eredményei közül csak a Tell el Maszkhuta-féle felfedezést akarom felemlíteni, mint olyat, mely eddig leginkább

^{*)} Jellemzők e mozgalomra nézve Jules Mohl szavai a párisi Société asiatique 1853—54-iki tudományos évi jelentésében: «En France nous nous bornons à demander au gouvernement de faire ce que nous désirons voir exécuter; et quand il ne veut ou ne peut pas le faire, nous nous plaignons et nous nous résignons. En Angleterre, où l'on est d'avis que la fortune impose des devoirs publics, on sait se substituer à l'action du gouvernement et accompli, par des sacrifices individuels, ce que le gouvernement n'entreprend pas». E megjegyzés az *Assyria FF.* alakulására vonatkozik. (*Vingt-sept ans d'histoire des études orientales.* Paris, 1879. I. 549. lapján.)

foglalkoztatás a művelt közvéleményt. — Idő szerint e kettő között áll a *Palestine Exploration Fund* (ezentúl csak PEF- vagy PES-sel fogjuk jelölni) alakulása.

Az angolok közérzete és az angol kormány addig sem hagyta vala tekinteten kívül a palesztinai kutatásokat.

Megemlítem p. o., hogy az angol kormány megbízásából már 1841-ben Aldrich és Symonds hat hétig trianguliroztak Palesztinában, és hogy 1862-ben az angol tengerészeti hivatal Mansell A. L-t több szakértővel együtt küldötte ki, hogy Philisztea és Phœnikia partjain a tenger mélységét megmérjék, mely expedíció nem elegendvén meg megbízatása teljesítésével, az ország belsejében is kutatót, és sikerült is neki Palesztina mappáját, melyre nézve eddig a hollandi Van de Velde munkája volt a «standard-work», kiegészíteni, pótolni, sőt helyreigazítani is. Nem sokára rá az angol kormány Charles W. Wilson kapitány vezetése alatt *Ordnance Survey* címén expedíciót küldött Jeruzsálembe és a környékre, melynek felmérései oly meglepő eredményeket *) mutattak fel, melyek az angol közvéleménynek sejtést nyújtottak arról, hogy mennyi a kérdőjel, mely kiküszöbölésre, mennyi a probléma, mely megoldásra vár. Ezek Angolországban a PEF. történelmi előzményei, és különösen a Wilson által előmutatott eredmények annyira felesigázták az angol társadalom lelkesedését, hogy csak felszólításba került, hogy tekintélyes társulat serégljen össze egy zászló alá, melynek vezérlete alatt a munka, melyet Wilson kis körben végezett, az egész országra «Dán-tól Beër-Shebá-ig» mint a felhívás ótestamentomi zamattal monda, kiterjesztessék; még pedig nem csupán geographiai és topographiai irányban, hanem fő súlyt vetve az archeológiára, a természetrajzi és physikai viszonyokra, a multa és jelenre.

Így alakult a PES. Majd csaknem párhuzamosan ez egyesülettel Amerikában is alakult egy PES., a föld azon részén, melynek több mint egy czime volt arra, hogy a Palesztinára vonatkozó kutatásokban elől járjon. Ott van Robinson és Eli Smith úttörése a

*) Ez expedíció eredményeit a következő munka foglalja össze: *Ordnance Survey of Jerusalem. Made . . . by Wilson under the direction of Colonel Henry James. Published by Authority of the Lords Commissioners of Her Majesty's Treasury. London, 1865.*

Palesztina-tudomány terén; mindketten Amerika fiai, kik oly munkát végeztek, melyet bátran mondhatunk egy jól szervezett és gazdag, nyilvános támogatás által elősegített társulat munkálatával felérőnek; de ott van Robinson és Smith után az amerikai kormány által támogatott expedíció, melyet csakis a legújabb idők Congo-hajózásai homályosíthatnak el: értem Lynch tengerészeti hadnagy vállalatát. E bátor férfi 1848-ban, különösen e célra szerkesztett hajókon, a Tiberiás tótól le a holt tengerig hajózott és ez alkalommal a Jordán e részének úgy mint magának a holt tengernek tudományos ismeretét lehetővé tette. Ez expedíció egyike a legjelentékenyebbeknek a rendszeres Palesztina-kutatást megelőző időkben, és eredményei a holt tenger természetét illető ismereteket tekintve valóban korszakot alkotóknak nevezhetők. Hogy mennyi veszélyrel és nehézséggel járt ez az expedíció, mely előbb a Jordán töménytelen kanyarulásaival, majd pedig a holttenger nehéz fajsúlyú és hajózásra alig alkalmas vizével kellett hogy megbirkózzék, abból a körülményből is kitűnik, hogy Lynch vállalata előtt egy évvel 1847-ben, az angol Molyneaux hasonló célú, szerencsétlenül járt expedíciója teljesen sikertelen volt, sőt miután a beduinok által kirabolva és terve kivitelében megakadályozva kénytelen volt szándékáról lemondani, Molyneaux életébe is került; és hogy mily alapvető és kimerítő eredményekkel gazdagította a tudományt, abból a körülményből bizonyult be, hogy a mi utána a holttenger és vidékének kutatása körében történt,¹⁾ csak kiegészítője volt a Lynch végezte nagy munkának.²⁾

Ily czimeik voltak az amerikaiaknak arra, hogy a Palesztina kutatásában a felülkerekedő angolokkal vetélkedjenek.

A két szövetség, hogy ugyanazon munkát kétszeresen ne végezze, kölcsönös megegyezés folytán egymás között felosztotta a munkálkodás terét. Mig az angolok a Jordán folyam bal (nyugati)

¹⁾ Különösen a Duc de Luynes vezetése mellett, Vignes tengerész, Lartet természettudós és Combe orvos által 1864-ben véghezvitt francia expedíció, mely azonban a holt-tengeren túl a határos szárazföld geognosztikai kutatását is feladatát tűzte ki, az archeológiára és ethnographiára is kiterjeszkedett.

²⁾ Lásd e nevezetes expedícióról és előzményeiről Ritter, Erdkunde, XV. köt. 700—779. lapját; népszerű ismertetését nyújtja Fallmerayer *Gesammelte Werke* I. 173 kk. v. ö. Asbóth János, *Zaharától Arabiáig* 287—8. II.

oldalán fekvő területet választották egyelőre osztályrészül, az amerikai testvértársaságnak átengedték a folyam keleti oldalán fekvő egész területet.

Az amerikai *The Scholars Holy Land expedition*, mely később az *American Holy Land Exploration Society*-vé bővült ki, derekasan hozzá látott feladata megoldásához. A Lieut. Steever vezetése alatt útnak indult expedíció az Edom és Moáb területét kutatta fel, a Nebó és Piszga hegyek fekvését határozta meg; továbbra éjszak felé a Libanon vidékén Rev. Jessup¹⁾ és Johnson²⁾ kutattak, az *Oriental topographical corps* pedig három expedícióban topographicus felmérések által törekedett tisztába hozni a bibliai geographia számos problémáját, vitás és homályos kérdéseit. A ki e vállalat becses eredményeiről akar meggyőződést szerezni, azt a társulat rendes értesítőjén kívül, melyből pár füzet (*Statements* cím alatt) jelent meg és egyrészt Steever mappájára *Mo'ab from Wadi Zerka Ma'in to Heshbon*, másrészt pedig a vállalat lelkének, Rev. Selah Merrillnek 1881-ben megjelent népszerű munkájára³⁾ kell utalnom, melyben az amerikai társulat másfél-tizedes munkáinak eredményei, a nagy közönségre nézve is vonzó módon vannak összefoglalva.

Tagadhatatlan, hogy az amerikai PES-nek igen hálás és érdekes volt a munkaköre, különösen archæologiai tekintetben. Kutatásai a tulajdonképi keleti Palesztinán túl éjszak felé a határos Auranitis-ra is kiterjedvén, azon a téren mozogtak, mely mióta *Wetzstein* (1858-ban)⁴⁾ a tudós világ figyelmét azokra az emlékekre irányozta, melyek a Damaszkustól délkeletre fekvő vidéken elterülnek, nem

¹⁾ Kutatásainak legnevezetesebb eredménye a Tripolis-tól két napi járásra fekvő Huszn Szulejmán felfedezése, melyhez a balbeki hagyományhoz hasonló monda fűződik.

²⁾ A Libanon és Taurus közti népet tanulmányozta, melyet — kissé túlozva — a régi kanaáni pogányság egyes ivadékaiknak tart.

³⁾ *East of the Jordan: a record of travel and observation in the countries of Moab, Gilead and Bashan*. By Selah Merrill, Archeologist of the American Palestine Exploration Society. (70 illusztrációval) London, 1881.

⁴⁾ *Wetzstein, Johann Gottfried, Reisebericht über Hauran und die Trachonen nebst einem Anhang über die sabäischen Denkmäler in Ost-Syrien* (Berlin 1860).

szüntek meg az archæologusok figyelmét lebilineselni és különösen De Vogüé és Waddington kutatásai*) alapján sokat foglalkoztatták az ókor utolsó századainak kulturtörténészeit. Mi is Henszlmannnak vagyunk egy rólok szóló alapos tanulmányért lekötelezve. «Pompéji csodáit — így szól Gaston Boissier ez emlékekről — látjuk megújulni a világ másik végén. Egy letűnt civilizáció az, melyet ismét lelepleztek előttünk. Régen volt, hogy hasonló érdekű felfedezést terjesztettek elénk, érdemesebbet arra, hogy az érdeklődők figyelme reá irányuljon». Már e század elején *Seetzen* és *Buckingham* utazásai által tudomást vehetett a tudós világ ez emlékek létezéséről, de *Wetzstein* volt a legelső tudós, ki azokat a történelmi méltatás tárgyává tette. Az Auranitis és Trachonitisban tett kutató utazása eredményeit összefoglaló rövid terjedelmű, de gazdag tartalmú munkájában legelőször kockáztatta azt a hypothesis, hogy az ott található építészeti emlékek nagy része oly kulturának maradványait tartotta fenn számunkra, melyet ő *gassanida* kulturának nevez, és melynek megalapítóikép azokat az arab törzseket kell tekintenünk, melyek az idősámításunkat megelőző században Délarabiából éjszak felé vándorolván, e vidékeken telepedtek meg, itt dynasztiákat alapítottak, majd pedig a keresztényiségre tértek át, a melynek legrégebb képviselői voltak Ázsiában, míg a VII. században az iszlám által absorbeáltattak.

E délarab törzsek (sabæusok), kik hazájokból egy virágzó műveltségnek, mely nagy építkezésekben is nyert kifejezést, és a melynek természete és terjedelme az újabbkori délarab kutatások folytán mind határozottabb képen tárul elénk, e törzsek — mondom — e kulturát átültették Szyriába, új hazájokba; az építési emlékek nagy részének stílusa a görög-római stílustól teljesen eltérő felfogást mutat, és némely részletei csakis ez emlékekben, és sehol sem másutt, található. Teljesen különböznek azon emlékektől, melyeket római időkből a nyugati Palesztinában találunk. To-

^{*)} De Vogüé, *Syrie centrale. Architecture civile et religieuse du I-er au VII-e siècle* (Páris 1865—77). Lásd e munka bő ismertetését és eredményeinek műtörténeti méltatását *Henszlmann* *Traktól* az Archæologiai értesítőben. Új folyam I. köt. (1881—82) 187—192.; 286—292. lapjain. U. a.: *Inscriptions semitiques de la Syrie I.* Páris 1868. II. 1877. *Waddington, Inscriptions grecques et latines de la Syrie.* (Páris 1870.)

vábbá az e vidékeken talált feliratok is a délarab nyelv nyomait mutatják, és a mennyiben azon idők alatt, hogy itt a rómaiak és byzancziak uralkodtak, görög vagy latin nyelven vannak írva, a bennök található tulajdonnevek és egyéb vonatkozások e bevándorolt törzsek körébe illesztik azokat. Wetzstein e tetelei annak idején nagy ellenmondással találkoztak; nem igen akartak bozzászokni az ókori kultúra ez újonnan felfedezett eleméhez. A vidékeken, melyekre W. kutatásai vonatkoztak, csak kétféle kulturát akartak elismerni: az őslakosságét, tehát egy praehistoricus kulturát, melynek nyomai gyanánt az éjszak- és közép-sziryiai építkezési maradványokban feltalálható óriási nagyságu monolith falakat és cyklopikus alkotásokat tekintették, és a későbbi görög-római műveltséget. A gasszanida vagy szabæus műveltséget nem igen akarták befogadni az ókori Szyria művelődése tényezői közé. De Vogüé kutatásainak eredményei¹⁾ azonban ismét visszavezettek a Wetzstein-féle gondolatokra. Nagy munkájában, melynek eredményeit Gaston Boissier egy szellemes tanulmányban foglalta össze,²⁾ ugyan nem vet nagy súlyt az arab elemekre és az arab befolyásra, de egy összefoglaló tanulmányában nagyon előtérbe helyezi a Wetzstein által hangsúlyozott kultúrtörténeti eszmét. Csak egy helyet idézek ez író vizsgálódásai fontos eredményeiből: «Minden arra a tényre utal bennünket, — úgymond, a Szafának nevezett kerület egy emlékeről szólván, — hogy itt ama szabæus művészet egyik példájával állunk szemközt, melynek nagyszerűségét az ókor írói is magasztalják. Strabo és Plinius szólnak ama csupa kőből és téglából épült és ökkövekkel díszített, arannyal és ezüsttel kirakott templomokról, ama fényűző palotákról, melyeket Máreb, Sába és Nedsrán lakói emeltek. Tudósításaik a géfnida arabok kivándorlását és a szafai kastély készülését több századdal megelőző időből való. Mindamellet az emlékből a szabæus hagyományok egy termékét látjuk, az évek lefolyása és más építési anyag felhasználása által módosított formában. E véleményt megerősítik amaz

¹⁾ Ezeket De Vogüé egy érdekes cikkben foglalta össze, mely a *Recovery of Jerusalem* 410—37. lapjain található e czímen: *The Hauran*; a hely, melyet idézek a 433. lapon található.

²⁾ *Les villes inconnues de la Syrie. Rev. des deux mondes* 1878. I. p. 64—90.

idegenszerű feliratok is, melyek ha nem is magán az emléken, de a környező vidéken találtattak. Ezek a feliratok e vidék physiognomiájának a legérdekesebb vonásaképek tekintendők. Különösen *tumulus*-féle pontokon található e szövegek, részint természetes tumulusokon, részint pedig mesterségeseken, melyek nyers kövek összehalmozása által állítottak elő, és a mely emlékeket máig is *rijm*-nek nevezik. (Ily tumulusokat arra használtak, hogy a nomád élet valamely fontos eseményét az utókor emlékezetében fentartsák, e szokás oly régi mint maga a történelem.) A héberök egy szerződésnek, győzelemnek vagy balesetnek ily néma tanúit a *gal* szóval jelölték¹⁾; de a *rijma* is megvan nyelvökben, a gyökért, melyből e szó kepezve van, a megkövezés büntetésének jelölésére használják. Abból a számos historiai és művészettörténeti tényből, melyeket Wetzstein és De Vogüé összehordottak, kétségtelemné van téve, hogy itt Szyria délkeleti részén valóságos arab kultúra maradványaival állunk szemben, és különösen D. V.-nak köszönjük e művészet megkülönböztető sajátosságainak ismeretét, valamint azon tényét is, hogy e művészet nem volt hatás nélkül a később fejlődött román egyházi építészeti stílusra. «A Hauránban találtuk — úgymond — a keresztény építészetben alkalmazott kupoláknak legeslegelső használatát. A Sz. György temploma Adra'á-ban 515-ből, a bosztrai székesegyház 512-ből való, tehát régiebbek mint a ravennai Sz. Vitál és a konstantinápolyi Sz. Sergius, melyekkel számos érintkezési pontjok van»²⁾; másrészt a műtörténeti kapcsolat, mely a román egyházépítészeti modor és a középsziryiai építészeti emlékek közt létezik, különösen Henszlmann tanulmányában nyert erős megvilágítást.³⁾

Ennek a kelet-palesztinai kultúrának és művészetnek színhelye volt azon tartomány, mely az amerikai PES-nek kutatásu osztályrészeül jutott, és a fent kifejtett szempontból tekintve a tartományt, úgy gondolom, az olvasó átlátja, hogy miért nevez-

¹⁾ Lásd péld. Móz. I. k. XXXI: 47. Ily halmoknak később vallási rendeltetésük is volt, mint oltároknak vagy éppen mint bálványoknak (v. ö. a masszébba szót), és ily kőemlékeket a monotheismus aztán *gillul*-im-nak nevez, mely szó épp oly viszonyban áll a *gal* szóhoz, mint *elil*-im (bálványok) az *el* (isten) szóhoz.

²⁾ *Recovery of Jerusalem* p. 428.

³⁾ *Archaeologiai értesítő* I. h. 287. és kk. lapokon.

tem az amerikaiak munkakörét hálásnak és érdekesnek. Ez különösen azon munkálatokra vonatkozik, melyeket Selah Merrill a társulat archaeologusa 1874—1877-ig végeztet, miután őt megelőző társai különösen a geographiai feladat megoldásával foglalkoztak volt. És nem mondunk sokat, ha azt állítjuk, hogy S. Merrill utazásának az a nagy eredménye, hogy most a hauráni és egyáltalán a keletpalesztinai művészet ismerete teljesebb és minden művelt embernek hozzáférhetőbb módon van elének tárva, mint eddig. Fent (15. l. 3. j.) jelzett munkáját tanulmányozván, a Haurántól délfele le egész a holttenger keleti partjáig elterülő régiségtani inventáriummal ismerkedünk meg, és sok újjal is, a mit DeJogüé nem ismerttetett meg velünk, minthogy vizsgálatának határa délfele nem nyúlt oly messzire, mint az amerikai expedízióé.

A mi már most az amerikai társaság kutatásainak geographiai eredményeit illeti, azok, ámbár a társaság munkálatait befejezetteknek hirdette, nem terjesztettek elének teljesen összefoglaló alakban. Évek óta várják keleti Palesztinának az amerikai PES által ígért mappáit, melyek a társaság által előmozdított földrajzi kutatás végső összegét tárnák elő. Mindeddig csak részletes mappákat közöltek, különösen az átkutatott terület déli részéről; a nagy mappás munkát hiába várjuk, és már most az az általános vélemény, hogy az amerikaiak által gyűjtött anyag nem elég teljes arra, hogy vele keleti Palesztinának új mappája oly módon volna előállítható, hogy vetélytársa, az angol társulat által kiadott nyugatpalesztinai mappák mellett dicsőséggel megállhasson. De az angolok nem engedik, hogy Palesztinának bármely csekély zuga maradjon, mely az ő programjuk szerint feldolgozva nem volna. Így történt, hogy már most ők látnak hozzá keleti Palesztina átkutatásához, melynek az lesz a feladata, hogy az amerikaiak után fenmaradt hézagokat kipótolják. Archaeologiai tekintetben főleg azon ásatásoknak lesz itt nagy szerepök, melyeket az amerikaiak eddig nem fogatosítottak, így az angoloknak archaeologiai tekintetben is nagy munkakört hagyván hátra a szűz földön. Maga Merrill az ásatásokat jelzi, mint a kelet-palesztinai kutatás legközelebbi feladatát.

«E részben Közép-Afrikától különbözően — úgymond — Palesztinában a föld felülete alatt egy régi világ található, és még néhány évtizedbe fog telni, míg az ásóeszközök missiója e területen teljesítve lesz. Fontos és gazdag városok léteztek Bászánban tizenöt

és húsz évszázaddal Krisztus születése előtt; de e városok alapjait és elásott kincseit s hagyományait még csak ezután lehet majd napfényre deríteni. De a föld felületén működő archaeologus sem végezte be teljesen feladatát. Eleget találtak azonban már arra nézve, hogy Bászán és Moáb régiségei iránt a legmélyebb érdekességgel viseltesünk. Én magam közel háromszor húsz templomromot látogattam meg, és tizenegyet vizsgáltam meg és mértem föl azon tizenhárom régi színhely közül, melyek a Jordán jobb oldalán levő területen léteznek. Ezen a vidéken dolmenek, flint eszközökkel és csontokkal telt üregek találhatók, melyek bennünket a legtávolabb régiségbe vezetnek vissza. Találunk cyclopius munkákat, melyek az úgynevezett «óriások» idejéről valók. Mesterséges dombjaival, fazekas-műveivel művelődésünk legrégebb korszakát képviseli. Assyriai emlékei a Kr. előtti VII—XV. századok közötti idők híradói. Feliratai, melyek közül körülbelül 2500-at fedeztek föl, hét különböző nyelvet képviselnek, sőt még többet is, ha az úgynevezett hittitát és phoeniciait is hozzászámítjuk.*) E szavak rövid áttekintést nyújtanak az amerikaiak tevékenységéről és jelzik a jövő problémáit, melyeknek megoldása most az angolok energiájára vár.

III.

Röviden kellett végeznünk az amerikai PES. munkálatai jellemzésével, hogy rá térhessünk azokra az eredményekre, melyeket az angol testvértársaság az általa aránytalanul pontosabban és teljesebben felkutatott nyugati Palesztina tekintetében felmutat, és melyek által a palesztinai ismereteket mint rendszeres egészet sikerült beleilleszteni a tudományok sorába. Lesz alkalmunk ezentúl is, Palesztina keleti részére el-elrándulni és az amerikai kutatásokat érinteni; de az angolokkal indulván, mégis leginkább a nyugati részen fogunk megfordulni.

Legtermékenyebb volt az angol társulat tevékenysége a geographiai téren: nyugati Palesztinának pontos felmérése, oro- és hydrographiai tekintetben hézagtalan meghatározása és minden egyéb mozzanatok teljesítése, melyek a föld bármely részének modern geographiai ismertetéséhez tartoznak. Nyugati Palesztiná-

*) *East of the Jordan* p. 517.

nak ez idő szerint ninesen az a rejtett zuga, melyről a geographiai tudomány számot nem adhatna; ez az angol társaság elvitázhatatlan nagy érdeme. Azt a sok tévedést, mely az előtt az egyes pontoknak egymástól való távolsága, a különféle wádi-k (folyamkerületek) egymáshoz való viszonya körül, a mint ily dolgok eddig magános utazók által, kik nem is voltak mindig ellátva a szükséges eszközökkel, meghatározattak, teljesen kiküszöbölték. A földmérés tudományában tekintélyvel bíró tudósok a legmegbízhatóbb módszerek alapján végezték e munkát; a PES. munkatársai legnagyobb részének neve mellett ott láthatjuk az «R. E.» kezdőbetűket. Lesz alkalmunk még szólni, a munkatársak épp jelzett minőségével járó hátrányokról philologiai tekintetben.

E felmérés feladatának positiv teljesítése csak eszköz volt egy tudományos czél előérésére, melyhez már nem volt elég az exact számítás, hanem melyhez még a philologiai combinációnak is hozzá kellett járulnia.

Régóta kitűzött és ez alkalommal kettőzött hévvel megragadott probléma volt az, hogy a Szentírásban szereplő helyek hol léte meghatározassék, hogy megjelöltessenek mindazon pontok, melyekhez a Szentírásban elbeszélte történetek fűződnek, hogy kimutattassanak az ókori elnevezések modern azonosai. Ez a probléma vezette századunk legtöbb utazóját Palesztinába és a biblia többi országaiba; mindegyikök hozzájárult a probléma tisztázásához, egy utazás sem inkább és alaposabban mint Robinsoné és Eli Smithé. E téren vágytak az angolok is első sorban érdemeket szerezeni, és azon eljárás, melyet ők *identification of biblical sites*-nak neveznek, képezte működésök egyik fő fő mozzanatát. Nem hagytak hátra sok kérdőjelet, és ámbár, mint még szó lesz erről is, *identification*ikhoz sokszor fér a kritika, az ismeretek e csoportjának rendszeresítését nagyban előbbre vitték, széles alapot teremtettek a jövő nemzedékek kutatásai számára.

Sok előmunkálat állott e téren rendelkezésükre, és az *identification*ik művelését egyáltalán egy oly jelenség könnyítette meg, mely érdemes arra, hogy bővebben szóljunk róla.

Többször tették már azon megjegyzést, — ha nem csalódunk legelőször Robinsonnak ragadta meg a figyelmét, — hogy a Szent földet lakó arab felláhok a legrégebb bibliai helységnevek emlékét egészen a mai napig fenntartják. És e tekintetben többigen érdekes meg-

figyelésnek van helye. Így pl. van sok eset, hogy maga a helység az évezredek lefolyása alatt a föld színéről eltűnt; de nem tűnt el a helynév. Az elpusztult helység közelében egy forrás vagy akár halom nevében megőrizte az arab nép egészen a mai napig az elpusztult helység évezredek nevét. Például: *Béth Choglá* helység Jerikó közelében, a hajdani Binjámín törzs területén, ma már nem létezik, de az arab nép egy forrást, mely e pont közelében van, mai napig is *'Aju Haǵlá*-nak nevez¹⁾ és egy keresztelő Sz. János tiszteletére oda épült klastrom a *Dejr Már Johanna Haǵla* nevet viseli. E szempontból kell érteni azon arab helyneveket, melyek ma *'Aju* (forrás) szóval vannak összetéve, a bibliában vagy egyáltalán a zsidó régiségben pedig *Béth* szóval való összetétt mutatnak fel p. o. a bibliai *Béth Shemesh* ma: *'Aju Shamsz*; a talmudban említett *Béth Zéthá* ma: *'Aju Zéthán* Palesztina éjszaki határán; máskor pedig a *Béth* minden helyettesítés nélkül teljesen elmarad p. o. *Béth Lábán* ma: *Labán*²⁾, más nevekben pedig a *Béth* úgy mint a vele összetett név mind máig megmaradt³⁾. — Egy másik körülmény az, melyre legelőször Ch. Clermont Ganneau hívta fel a figyelmet, hogy a régi névalak, ha maga a név némileg el is változott, fentartotta magát az úgynevezett *nomen gentili-ciumban*, mely e helynévből képezetik; p. o. a régi *Modin* ma *Midjé*-nek neveztetik, de ha azt akarjuk kifejezni, hogy: *Modin*-beli, vagy *Modin*ből való ember, akkor nem *Midjá-wi*-t mondanak, hanem *Madná-wi*-t (plur. *Madaúne* vagy *Madanue*), a képzésben tehát a régi névalaknak *n* hangja, mely a helynévből elveszett, ismét előtérbe lép.⁴⁾ Így őrizte meg a köznép az ókor helyneveit. És e jelenséget a nyelvész nem fogja feltűnőnek vagy meglepőnek találni, ha tekintetbe veszi, hogy a mai arab népnyelvben, a mint Palesztinában beszéli a fellah nép, valóságos archaismusok, p. o. még számos hebraismusok⁵⁾ is találhatnak, melyek az óskori tra-

¹⁾ Robinson, *Palestina* II. 510., 511.

²⁾ Neubauer, *La géographie du Talmud* p. 15., 82.

³⁾ Nem idézek példát; az érdeklődő olvasó eleget talál, ha a Gesenius-Mühlau-Volek-féle héber szótár 9. kiadásának *Béth* cikkét elolvassa.

⁴⁾ *La Palestine inconnue* (Paris 1876) p. 40.

⁵⁾ Hogy bizonyos területek ősnyelvéből a későbbi befolyások által uralkodóvá váló nyelvbe egyes kifejezések belopódnak, akármely nyelv történetének teréu mindennapi tapasztalás. Az arab nyelv vulgáris dialek-

ditiók lappangó életét a mai palesztinai fellátságban bizonyítják, és — mint egyebütt kifejtettem — az őskori vallásfogalmaknak ugyanazon körökben, természetesen muhammedán lepel alatt való fenmaradásában találják megvilágosításukat. Csak egy példát hozok fel. Sokhol az arab nyelv mai területén a *széri-t gáru*-nak nem nevezik, csak a Palesztinában élő nyelven; ez pedig a héber *góren* maradéka *).

Hogy a helynevekre visszatérjünk, ezek nem követték azokat a nyelvtörténeti törvényeket, melyeket az appellatív szók ezeréves elváltozásai megfigyeléséből levonhatunk. A régi nevet, melyhez az országot lakó nép lelkében, miután más nyelv került ajkára, semmi jelentés nem fűződött, sokszor a legszabadabb szeszélylyel kiforgatta eredeti alakjából, de úgy, hogy még ma is reá lehet ismerni azon eredeti alakra, melyet a nép kifejezített. Néha az eredeti névnek csakis árnyékszerű maradványa maradt meg, egy-egy szótag a többszótagú régi névből. A bibliai *Akhsibh* helynév, melyből e görögös alak is lett: *Ekdippa*, az arab nép ajkán *El-Zib*-bé esonkult; de e maradék biztos támaszpont a hely identifikációjára nézve. Ellenben ha a földközitenger partján a most említett Zib-től dél felé utazunk, megkerüljük Akkó-t, a Karmel-t, a keresztések Castellum peregrinorum-ját, ez utóbbi helység között és még a délebbre fekvő Caesarea között egy partvárost találunk, melyet a mai lakók *Tantúrá*-nak neveznek. E Tantúra név (melyből némely régiebb utazók *Torturát* csináltak), nem egyéb mint az őskori *Dór* vagy *Dóra* megbővített elváltozása.

Ha azon eredmények fölött tartunk szemlét, melyeket a geographiai nevek azonosítása felmutat, úgy tapasztaljuk, hogy a római hódításnak daczára, mely sok eredeti régi helynevet római hangzásuakkal helyettesített, a mai napig fenmaradt nevek inkább a római korszakot megelőző nomenclatúrát tükrözik vissza; úgy hogy nem ritkán a mai helynevekben a régi

tusait e szempontból még nem tették különös kutatás tárgyává. Az irodalom nyújtotta adatokból a szyr dialektusra nézve e tekintetben érdekes példákat talállok jegyzeteimben. Így p. o. a szyr-arab dialektusban a vörös homok neve *szumka* (szyr: szumáká = vörös); fehér = *havvira* (szyr: chevvar) gyökér = *shirsz* (szyr: shersbá) sat. Ugyanaz áll a többi helyi dialektusokra nézve is.

*) ZDPV. II. p. 94. Conder után közölve.

bibliai neveknek az évezredek folyamán eltorzított, de még mindig eléggé felismerhető maradékaira találunk. A római hódoltság alatt a helyek régi elnevezései, úgy látszik, fenmaradtak a nép ajkán; az újabb hivatalos elnevezések nem szorították ki a régi neveket, melyek a nép tudatában lappangva tovább éltek és élnek mind mai napig.¹⁾

E körülmény a helyiségek meghatározásában nem legutolsó segédeszközül mutatkozott. Igaz ugyan, van rá eset elég, hogy a római elnevezéseknek sikerült oly erős gyökeret verni, hogy azokra még mai napság is ráismerhetünk az araboknak látszó helynevek leple alatt. A *Legio(n)* helynevet *Lejün* arabosított alak rejti²⁾, ilyen még a *Kasztal* (Castellum) *Kalánuja* (Colonia), *Tabarija* (Tiberias), valamint a Haurán földjén levő *Nece* helység a római *Nova* nevet tartotta fenn. De e jelenséggel többnyire csak a rómaiak új alkotásainál találkozunk, melyeknek természetesen a rómaiak megtelepedése előtt nem volt régi nevek. Egyébiránt leginkább a régi idők elnevezései maradtak fenn, a római nevek pedig csakis addig éltek, míg a rómaiak uralma tartott. Sem *Aelia*, sem *Diospolis* a római uralmat túl nem élte, utána megint csak *Jeruzsálem*-et és *Ludd* (Lydda)-ot hallunk. Érdekes megfigyelni azt a népetymologiai szeszélyt, mely a geographiai nomenclatúrát e téren jellemzi. Így p. o. a mai nap *Bét Gibrin*-nak nevezett helység, Hebrontól é. k.-re, (a Jeruzsálemtől Gázá-ba vezető úton), római időben az *Eleutheropolis* nevezetet viselte; a régi irodalomban *Béth Gubhrin* (a talmudban, mely az *Eleutheropolis* nevet is ismeri) *Βαυζαβασα* (Ptolem.), *Βήγαβρις* (Jos. Flav.) név alatt fordul elő, mely az *Eleutheropolis* név elvesztésével, mint láttuk, mai napig fenmaradt, ámbar e név értelme teljesen elveszett a nép öntudatából. A *Béth Gubhrin* név, tudniillik, azt jelenti, hogy: *hősök háza, lakása*; az arab nép etymológiája ez összetett név második részét ily alakban *G'ibrin* (= 'Gibril) Sz. Gábor arkangyalra érti, mely népetymologia aztán a keresztészekre is befolyással volt, kik B.

¹⁾ Ugyan e viszony állott különben Szyriában és Phoenikiában a régi szyr s phoenikiai helynevek s a görög elnevezések között. L. Mommsen, *Römische Geschichte* V. köt. 452. l.

²⁾ V. ö. Reland, *Palästina* p. 873.

G.-ben Gábor arkangyal tiszteletére szentegyházat építettek, melynek maradványai most is fennállanak.¹⁾

Hasonló eset még a következő is. A Gennezáreth tó jobb partján Gamulától éjszakra fekszik egy *Fik* nevű helység, melynek Pliniusnál (H. N. V. 16) a *Hippos* név felel meg. Ez a Hippos semmi esetben sínes összefüggésben a ló görög nevével; hanem éppen úgy mint az afrikai *Hippon*, Sz. Ágoston székvárosának neve phœniciai, vagy jobban mondva kana'áni név hellenizált alakja, mely eredeti név, körülbelül *chifā* (héber chóf v. ő. a Haifa palesztinai partváros nevét), annyit jelent, hogy: *part*. A hellenizált alakot már most görög szónak vevén, a talmudisták ama *Fik*-et (= Hippos) így nevezték *Szűszithā* = ló. Hogy az arabok a helység nevének ennyi viszontagsága után a *Fik* nevet használják, az ősrégek szívósságát legjobban bizonyítja; mert e *Fik* névben a helység legrégebb ótestamentomi neve maradt reánk. Nem egyéb a bibliai *Afēk*²⁾ helynévénél.

Elég példa, úgy gondolom, azon tény igazolására, hogy az arab pór nép mily erős ragaszkodással őrizte meg az ősrégiség geographiai neveit. E szívós ragaszkodásnak sok geographiai és archæologiai tanulságot köszönünk. Csak ily úton maradtak reánk sok esetben még az ókori pogányság emlékei is, melyek ily helynevekben lappanganak. Az iszlám nem hederítette a pogányságnak ily ártatlan maradványaira; hisz vallói nem ismertek rájuk, különben egy pillanatig sem tűrték volna meg területökön. Cl. Ganneau — az igaz — némi túlzással, a régi Phœnicia területén az *Eshmūn* istenség és a *Kabirok* s *Sziddik*-ek residuumait mutatta ki helynevekből³⁾. De ha az ily túlzásokat nem vesszük is tekintetbe, tömérdek az a sok *Ba'al*-lal összetett helynév, mely a muhammedén uralom idejébe vitte át a régi kana'áni pogányság fő isteni alakjának emlékét: *'Ajn Ba'al* (Tyrus kerületében), *Shal-ba'al* (Sidon

¹⁾ L. *A népetymológiáról a heleti nyelvekben.* (Égypt. Phil. Közl. V. köt. 477. l.)

²⁾ Rev. James Neil *Palestine explored* című munkában (2. kiadás. London, 1883), melyben nagy tapintattal és sikerrel törekszik a biblia számos szólásmódját s kifejezését a mai palesztinai szokásokkal megmagyarázni, e helynevet úgy, mint a vele rokon Afēk-t régi vízvezetékkel hozza kapcsolatba (63. l.).

³⁾ *Revue archéologique* 1877. jan. 29., 30.

kerületében), *Ba'lin* (Gázzá-tól 7 órányira¹⁾) s a t. Sok név van olyan is, a mely ugyan mai nap már nem áll fenn, de középkori okiratokban még fel van említve. E csoportba tartozik egy *Caffar de-Baal* nevű falu (azaz Ba'al-falva), melyet Marsigli György velencei bailo Szyriában, 1243-ban Velence köztársaságának szyriai birtokai között felsorol.²⁾

Ily vallástörténeti tanúságot tevő helynevek az archæologiai kutatásnak sokszor igen jó szolgálatot tesznek és alkalmas támasztópontul szolgálnak. Arra a vidékre nézve, melylyel itten foglalkozunk, ez utóbbi körülményt egy helynév sem képes alaposabban igazolni, mint a Haurannak egy *Szanamejn* nevű falva, melyet legelőször Seetzen látott és vezetett be az európai ismeretek körébe. E helységben, melyet a római uralom idejében *Aerē*-nek hittak, régi romok és templommaradványok között Seetzen is, és utána az őt követő utazók számos feliratot (Corp. Inscript. Græc. 4555—4558) találtak, melyek arról tanúskodnak, hogy e helyen két templom állott, melyek közül az egyik *Τόχη* istennőnek, a másik *Ζεὺς Κόριος*-nak volt szentelve.³⁾ A feliratokon és romokon kívül e két templom létezésének hírét az *Aere* városának modern neve is reánk hagyta: *Szanamejn*; a helység mai neve, tudniillik szószerint fordítva annyit jelent, hogy: *két bálvány*. E név tehát oly időből való, midőn a két templom emléke még elevenen élt az ottan lakók tudatában, midőn a két isten szobra talán még látható volt, mely szobrok emlékét Seetzen már csak a feliratokból eleveníthette ismét fel az újkori kutatás számára. Nem lehet esatlanosabb bizonyítékot felhozni a helynevek nagy szerepére nézve e területek régi történetének rekonstruálásában, mint a *Szanamejn* helység nevének tanúságát.

A felhozott példák, úgy gondolom, eléggé világosan mutatják, hogy a régi helynevek ily szívós fennmaradása nem kis mértékben növeli a bibliai helységek vonatkozó azonosítási művelet biztos-

¹⁾ *ZDPV.* VII. köt. 295. lap.

²⁾ Prutz H. *Aus Phœnizien* p. 278. Talán e csoportba tartoznak az u. o. p. 279. felhozott *Beldamon* és p. 280. található *Belomet* helységnevek is.

³⁾ Ritter, *Erdkunde* XVI. köt. p. 814. kk. Moritzmann I. H., *Mythologische Miscellen* V. (Zeitschr. der deutschen morgenländ. Gesellsch. XXXIX. köt. 1885) p. 44.

ságát, és a Palesztina geographiája érdekében működő angol és amerikai tudományos expedíciók eredményei lépten-nyomon szerencsés példáit nyújtják e tényállásnak. Legyen megengedve, erre nézve is csak egy példát felemlítenem. A bibliában nagyhírű város *'Ashtároth* vagy helyesebben *Ashteroth Karnajim*, Bášán (később Batanea) hatalmas királyának, az óriás 'Og-nak székvárosa. Mint e város neve is mutatja, itt az Astarte kultuszának kellett hogy fészke legyen, valamint egyéb helyeken is, melyek a bibliában *'Ashtároth*, vagy *Be'ashtera* (azaz bé(th) 'ashtera = Astarte háza) néven előfordúlnak. Ha abból az őskorból, melyben Palesztinában és Szyriában a Ba'al és Astarte isteneknek áldozott az őslakosság, annyi emlék maradt volna reánk, mint a mennyit abból az időből bírunk, midőn a római kultúra a Jordán bal partján levő területet azokkal a bámulandó emlékekkel töltötte el, melyek még máig is tanulságos hirt adnak a római kultúra hajdani uralmáról ez elhagyott és romlásnak indult területen; akkor tán könnyebb lett volna az Astarte városa fekvését meghatározni, mint a minő tényleg volt. Régebben a Haurán fővárosát *Bosztró*-t tartották az óriási bataneai király székvárosának, azt a *Bosztrá*-t, mely a rómaiak idejében különösen mint Trajana Alexandrina Colonia Bostra oly nagy s építészeti maradványok által még mai napig is hirdetett fontossággal bírt.¹⁾ Később a keresztényiség idejében a IV—VII. századig, mint püspöki város is nagy szerepet visz a keleti egyháztörténetben. Ámbár ez azonosítás nem egyezik a biblia és Eusebius által nyújtott helyi határozásokkal, mindamellett a Haurán egyik legalaposabb ismerője, kinek művével már föntebb volt alkalmunk foglalkozni, Wetzstein²⁾ ismét *Bosztrát* tarja a bibliai *'Ashtároth*-nak. És pedig nyelvi okoknál fogva, Wetzstein e nevet *Bosztra* egy régibb héber *Beth-Ashtara* = *Be-ashtara*, vagy *Be'ashtera* görög-római elváltozásának tartja, a mely feltevés nyelvi szempontból teljesen kifogástalan, minthogy úgy a *Béth* szónak az összetételben való elrövidülése (mint föntebb már láttunk erre példát), mind pedig az *e*-nek a görög-római transliteráció alkalmával *o*-vá való elhomályosulása fölötté gyakran fordul elő geographiai tulaj-

¹⁾ Lásd e város történetét az ó-korban *Bitternél* i. h. 968—976. II.

²⁾ *Reisebericht über Hauran und die Trachonen* (Berlin, 1860 108. és kk.

donneveknél.¹⁾ Nem is lehet kétségbe vonni, hogy a Bosztra névben csakugyan az Astarte neve lappang, és valószínűleg az a hely, mely így neveztetett, ősidőben az Astarte-kultuszának köszönte e nevét. De másrésről nem lehet a Bášán székvárosának meghatározása alkalmával láb alól eltenni a biblia azon adatát, mely e várost közel összeköttetésbe hozza *Édré*'i városával, mely Eusebius szerint (ő *Adraa*-nak) nevezi, csak 6 mérföldnyire volt *'Ashtarók*-tól. Már pedig ennek az *Adraa*-nak helyét megtalálták a mai *Drá'a*-ban. E helység közelében találta legelőször az angol *Newbold* a mai időben már jelentéktelen, de nevével hajdani jelentősége mellett tanúskodó *Tell 'Ashterá*-t, mely római változtatástól még teljesen megóva fentartotta a hajdani *Ashtároth* nevét, (csak-hogy egyes számban mutatja az: a nevet, melynek a bibliai név a többszámú alakja) és geographiai fekvésénél fogva a hajdani Bášán székvárosának igazolja magát. Az újabb kutatók teljesen el is vetik az *'Ashtároth* = *Bosztra* feltevést és *Tell 'Ashtera* mellett nyilatkoznak. E nézethez csatlakozik e vidékek legújabb átkutatója is, *Selah Merrill*, ki a T. A. halom dél-nyugoti lejtőjén cyclopikus épületek maradványaira is akadt, melyek e fészkek hajdankori jelentőségéről tesznek tanúságot.²⁾ A *Tell 'Ashtera* neve is egy fontos bizonyíték arra nézve, hogy a legújabb időkig fennmaradt arab nomenclatura hogyan vált öntudatlan letéteményesévé az őskori pogányság emlékeinek.

Ha már most a későbbi arab lakosság még az őskori pogány étellel összefüggő nomenclaturát is megőrizte, nem csodálkozhatunk azon körülményen sem, hogy a bibliai monotheismus történetével összefüggő helységek emléke ez úton maradt reánk. És e tekintetben azon nevezetes tényre találkozunk, hogy számos a bibliai vallástörténetben nagy fontossággal bíró helység pontos meghatározása egyáltalán lehetetlenné vált volna, ha az arab lakosság helyi tradíciója az illető helység nevét napjainkig meg nem őrzi. Ilyen helység, hogy példát említsek: a bibliai *Shiló*. Tudva van, hogy az *e* néven nevezett helység Jeruzsalem érvényre jutása előtt a héberek kultuszának középpontja volt. Itt helyeztetett el

¹⁾ Nöldeke nyelvi szempontból is opponál Wetzstein azonosítását ellen. *Zeitschrift der deutschen morgenl. Ges.* XXIX. köt. (1875) p. 431.

²⁾ *East of the Jordan* p. 330.

a honfoglaló Jozsué alatt «az összejövetel sátra» (Józs. k. XVIII. r. 1. v. I. Sám. k. IV. r. 3. v.) és mielőtt Jeruzsálem vált a kultusz középpontjává, itt tartattak «Jehovának évi ünnepei» (chag Jahve Birák k. XXI. r. 19. vers. I. Sám. k. I. r. 3. v.) és e helynek súlyosdását még későbbi időkben is intő példaként hozták fel a zsidó népnek tanítói és vallásos költői Jeruzsálem elbizakodottsága ellen (Zsolt. LXXVIII. r. 60. v. Jerem. VII. r. 12—14. vv. v. ö. u. o. XXVI. r. 6—9. vv.) Mindezekből azt láthatjuk, hogy igen fontos helylyel van dolgunk a bibliai történet terén, és hogy a Shilóhoz fűződő történeteket sokkal jobban értjük, ha színhelyöket, a régi Shiló fekvését, mai azonosát pontosan sikerül felderítenünk. De semmi emlék nem jelöli Shilónak, a héberek Delphi-jének helyét. Csak egy emlék maradt fenn róla, de elegendő a hely geographiai meghatározására. Ez emléket nem ásatások és helyszíni kutatások hozták napfényre, hanem évezredekken át megmaradt az ott lakó népség nyelvén, a legbiztosabb emlék: a helységnek magának a neve. Robinsonnak, az úttörőnek köszönjük legelőször e felfedezést, melynek bizonyossága azóta az angol expedíció kutatásai által csakis megerősödött. A régi Shiló fekvésének pontos geographiai meghatározását e szavak nyújtják: hogy «Beth-Él mellett van éjszak felől és napkelet felől a járt út mellett, mely Beth-Él-től felmegyen Szikhembe, a Lebónának dél felől való részében». (Birák k. XXI. r. 19. v.) Minthogy az itt említett helyek fekvésének meghatározása már eddig is el volt intézve, a Shiló geographiai elhelyezése egy ismeretlennel való egyenletnél nem volt egyéb; és tényleg azon a vidéken, a hol e meghatározás szerint *a priori* következtetve a Shilónak helye kellett hogy legyen, Robinson egy falura akadt, melynek mai napig is *Szejlán* a neve, sőt e névforma a Shiló nevének legősiebb alakjához fűződik t. i. a *Shilón* alakhoz, mely későbbben a vég-nasalis elvetésével Shilóvá rövidült; az eredeti teljes alak még ily képzésben *Shilón-i* (= a Silóbeli) lép elénk.*) A Shiló = Szejlán egyenlet a régi helynevek hangbeli átváltozásának legközönségesebb módját mutatta a felfedezőnek; és e kapcsolatban abban sem lehetett már most kételkedni, hogy a *Szejlán*-tól körülbelül $\frac{3}{4}$ mérföldre kelet felé található

*) V. ö. fent 21. lapon. Ewald, *Ausf. Lehrb. d. hebr. Spraches* p. 426. *Stade*, *Lehrb. d. hebr. Grammat.* I. p. 101.

Gilgilja a bibliai *Gilgal*-al azonos, mely (Deutoron. XI. r. 30. v. szerint) Szikhem átellenében volt található.¹⁾

Hasonló módon volt a déli Kanaánnak Józsuá hódítása előtt nagy politikai fontossággal bíró egyik királyi városa *Gibeón* a mai *el-G'ib*-ben felfedezhető; mely helység emléke is végkép letűnik vala, ha ős nevének törmeléke nem marad fenn az arab lakosság ajkán.

Ugyaníly fontos szolgálatot nyújt a helyi hagyomány Palesztina harmadik korszaka fontos helyének meghatározására nézve is. A helyi traditio e szívós megőrzése a Palesztinát lakó arab paraszt nép körében ugyanis nemcsak a pogány és a bibliai Kanaán fontos történeti színhelyeinek meghatározására nyújtotta a kulcsot, hanem sok esetben a régi keresztyén egyház palesztinai története fontos helyeinek biztos emlékét is egyedül az a jelenség tartotta fenn, hogy az azokat a vidékeket lakó vagyis inkább az ottan tanyázó arabság a régi nevek maradványait megőrizte. Példáimat a holt tenger vidékeről köleszonzóm ez esetre. Tudva van, hogy Jerikhótól a holt tengerig és az ennek nyugati oldalán elterülő sivár vidéken, a keresztyénség VI-dik századúig számos remete-lakások (laurá-k) és kolostorok léteztek, melyek azonban, különösen mióta e terület az iszlám hatalmába került, kénytelenültek az ottan régi idők óta tanyázó beduinok elől hátrálni. A *Vádi-al-ráhib* = «a remete völgye» és hasonló elnevezések még mai ideig is megóvják a déli Palesztina sivatagja hajdani remete-lakóinak emlékét. E sok kolostor közül, melyekről *Schick* és *Marti* 1880-ban egy igen érdekes monographiát közöltek, az egyháztörténeti források alapján²⁾ az egy regényes fekvésű Már Szába (Sz. Szába megh. 531-ben) kolostor maradt fenn, melyet mindenki, a ki a Szentföldet meglátogatja, fel szokott keresni.³⁾

Az elhagyott kolostorok nagy részének többé-kevésbé jelentékeny romjai maradtak fenn, melyekben most beduin népség tanyázik, melynek azonban az az érdeme van, hogy e

¹⁾ Lásd e felfedezés igen érdekes előadását *Ritter*-nél: *Erdkunde* XVI. köi. 629—631. lapjain.

²⁾ *Die alten Lauren und Klöster in der Wüste Juda* ZDPV. III. kötet (1881) 1—51. lapjain.

³⁾ *Asbóth* i. h. 292. l.

romok ősrégi elnevezésének megőrzése által némely régi *laura* és kolostor helyeinek meghatározását lehetővé tette. Így például Mar Szábától nyugatra egy halom tetején vannak régi romok, melyeket a beduinok *Gadow* kérdésére, a ki e romokat 1847-ben legelőször látta, *Dejr Dósz*-nak nevezték. *Dejr* annyit jelent mint: kolostor és egyáltalán remeték tanyája; a Dósz szóban pedig a (Theo)dosi(us) név maradványa volt azonnal felismerhető. És tényleg, a mint az egyháztörténeti adatok bizonyítják, e helyütt a Kappadóciából Jeruzsálembe zárandó Theodosius (szül. 432-ben) a remeték egy társházát alapította, hová az ő vezetése alatt 693 testvér vonult vissza.¹⁾ Még érdekesebb egy másik példa, melyet *Tobler Titus* csak nem rég elhalálozott híres Palesztina-kutató elmés felfedezésekép mutatok be ez összefüggésben.²⁾ Bethlehemtól délkeletre van az úgynevezett *frankok hegye* (göbel el-furejdisz = a kis paradicsom hegye) nevezetes római romokkal, melyeket a Josephosban említett Herodiummal azonosítanak. E magában álló hegytől délre van a *Charétün* nevű falu, e falutól csak kevéssel nyugat felé van egy óriási természetes barlangnak nyílása, melyen végig járni Tobler előtt (1845) senkinek sem sikerült. Hogy miért, azt megmondja e barlangnak neve: *charétüni labyrinth*, így nevezik. E barlangban Tobler számos görög és szyr feliratot, kőkoporsóknak töredékeit találta, és egyéb nyomait annak, hogy e barlangnak egy részét temetőhelynek használták. E barlangot soká³⁾ az Adullám-barlanggal azonosították, melybe Dávid király Saul üldözései elől menekült (I. Sám. k. XX. r. 1. v.). Tobler az *Acta Sanctorum Vita Charitonis* című fejezete (szep. 28.) nyomán azt fedezte fel, hogy ez az a barlang, melybe Sz. Chariton (IV. században) visszavonult, miután jeruzsálemi útján rablók által megtámadtatott.⁴⁾ A Charétün névben Chariton neve van megőrizve. Valami 8 pereznyi távolságban e barlangtól van az Ajn Charétün

¹⁾ Schick-Marti e. h. 35. lap.

²⁾ Lásd bővebben Ritter, *Erdkunde* XV. köt. 625. és kk. lapjain.

³⁾ Lásd p. o. Van de Velde, *Reise durch Syrien und Palaestina*, II. kötet 74. lapján.

⁴⁾ V. ö. Schick-Marti i. h. 37. lap. E cikkhez a Jeruzsálem és holt-tenger közötti terület (1:80000) remek mappája és a megtalált kolostorromok legfontosabbjainak helyrajzi felvétele van mellékelve.

nevű forrás, mely a Chariton-legendája esodás forrásának felel meg. Szóval a Vadi Charétün — mert az egész völgy a Ch. nevét viseli — topographiai viszonyai egytől-egyig egybevágnak a Vita Charitonis adataival. Látjuk ebből a tényből, hogy az arab nomenclatura egészen a mai napig arabizált alakban megőrizte a szentnek nevét és emlékét, ki tizennégy századdal ezelőtt társaival ide vonult vissza. Ha e név a beduinok ajkán nem folytatta volna életét, a Chariton lakóhelyét nem sikerült volna meghatározni.

A régi helynevek azonosítására használt segédeszközök között, melyeket az újkori kutatás e célra használt, egyet még nem említettem fel, mely a pusztá rokonhangzás és az ókori, sokszor egymásnak ellenmondó adatok által nyújtott segítséget észszerűen kiegészíti és ellenőrzi. Ez: a középkori arab helyrajzi és geographiai adatok felhasználása. Az arab irodalomnak gazdag geographiai készlete, melyet újabb időben a geographiai tudomány is mindinkább méltatni kezd,¹⁾ régibb időben nem volt oly hozzáférhető; mint most, mióta a francia *Reinaud*, a német *Wüstenfeld*, a holland *De Goeje* és másoktól eszközölt kiadások és tanulmányok által annak kínesei, úgy szólván, közkézen forognak.²⁾ Csak egy példa által akarom megvilágítani, hogy ez irodalom mily nagy hasznot hajt Palesztina régi geographiájának reconstitúciójában, és a példa, melyet felhozni készülök, annál tanulságosabb, a mennyiben itt egy egészen aprólékosnak látszó tudósítás, az ókorban fontos város fekvésének meghatározását tette lehetővé.

A biblia olvasói előtt nem ismeretlen e helynév *Gezer*, mely a bibliában és Josephos régiségeiben oly gyakran van felemlítve. Gezer királyát, Hóram-ot, Józua legyőzte; maga a város a levita városok közé soroztatott, mindamellett azonban továbbra is kanaanita lakosságát megtartotta, kik ott némi szabadalmakat és önállóságot élveztek, míg az egyiptomi király e várost teljesen megfosztá szabadságától és Salamon királynak, az egyiptomi királyleány férjének hozományképp oda ajándékozta. Innentől kezdve van Gezer a héberék birodalmába teljesen bekebelezve, melynek dél-nyugati határerősségét képezte. Nagy stratégiai fontosságát Gezer

¹⁾ Vivien de St. Martin: *Un chapitre de géographie orientale au moyen âge*.

²⁾ L. cikkemet a *Földrajzi Közleményekben* III. (1875) 93. kk.

a makkabæusok harcának történetében többször mutatta ki. Ez a város, mint látjuk, Palesztina kulcsát képezi, és nem mellékes dolog, fekvését pontosan ismerni. A bibliai és egyéb ókori adatokból, minők Josephos, Eusebios, Sz. Jeromos, Strabo, az következik, hogy e város egy Bethoron nevű hely tőzsomszedságában, Jabne és Jaffa vidékén, négy római mérföldre volt Emmaüsztől (Nicopolis)-tól. E pontos adatok dacára nem boldogultak Gezer identificációjával és a legkülönbözőbb nézetek járták e kérdésre nézve. Leginkább Robinson nézete felé hajolt a tudományos közvélemény, mely szerint a mai *Jászár* (Jaffától délkeletre) volna azonos a bibliai Gezer-, Eusebius Γζζεζ-jével. De az a hely meg Emmaüsz-től, akár már most a mai 'Amwászbán, akár a tőle közellevő Kubejbé-ben keressük Emmaüsz-t, oly távol esik, hogy lehetetlen a Robinson azonosításába belenyugodni. Clermont Ganneau, az angol társaság egyik legmunkásabb és leghasznosabb tagja, kinek e téren szerzett érdemeiről még bővebben szólunk, volt az a szerencsés, a ki Gezer fekvését pontosan meghatározta. A helyes útra vezette őt egy arab írónak pár szava, *Mudsir al-din*, Jeruzsálem városának történetírója, a hidsra 900-ik évének eseményeit elbeszélvén, szól azon korszakról, melyek a nevezett évben a szomszédos beduinok és Dsambulát, Jeruzsálem kormányzója között lefolytak. E harcok leírása alkalmával azt találja mondani, hogy a harcosok kiáltását Khuldától Tell al-Gezer-ig lehetett hallani. Tehát Khulda közelében kell egy Gezer nevű halomnak (ezt jelenti a Tell szó) találtatnia, mely eddigelé Palesztina geographusainak figyelmét kikerülte. Gezer teljes hangtani azonos a Gezernek különösen az egyiptomi kiejtés szerint, mely minden g-t tiszta g-nek mond. *Khulda* még mai napig is e néven van meg, és Ganneau oda rándulván, három mérföldre e falutól csakugyan reá akadt a keresett *Tell al-Gezer*-re, épp oly távolságban Emmaüsz-től, a melynyit Eusebius meghatározása megkíván. Így egy arab historikus mellékesnek látszó adata reá vezetett Gezer valódi helyére.*)

Ganneau-nak e fölfedezése, bár a palesztinai geographia, ha nem is éppen jelentéktelen, de mégis csak apró részletére vonatkozik,

*) *Quarterly Statement* 1873, 78.; 1875, 74. k., v. ö. *Aszóth* i. h. 205., 207. l.

nem tekinthető mellékesnek vagy aprólékosnak. Mert egy mindenestre érdekes példán fényes igazolását mutatja be azon módszernek, melyet az ókori Palesztina helynevei azonosításában követnek az *Exploration* munkásai. De másrésről is alig mutathat fel a tudomány ez ága felfedezést, mely utólag alaposabb s visszautasíthatatlanabb módon igazoltatott volna, mint az ókori Gezer helyének épp jelzett meghatározását, melynek helyességét ez utóbbi igazolásig sokan még kétségbe vonhatták. Két évvel ugyanis, miután Ganneau a Tell Gezer = Gezer-féle egyenletet felállította, ugyan ő volt szerencsés Tell Gezer határán négy, a makkabæusok idejéből származó kétnyelvű (görög-heber) feliratot fedezni fel, melyek azonkívül, hogy a heber archaeológiának egy meglepő új adalékát nyújtották, a Gezer-hypothesis valóságát kézzelfogható módon igazolták. E feliratokon tudniillik meg volt jelölve Gezer városa «szombatnap járó földjének» (v. ö. Apost. cseleked. I. r. 12. v.) határa (techúm shabbath), azaz az a határ, melyen túl a zsidó törvény szerint szombati napon Gezer zsidó lakosainak járnok nem volt szabad; első példája ily határkövek előfordultának. E kövek feliratán a *Gezer* név tisztán olvasható, változatlan bibliai hangzása szerint.¹⁾ Már most el lehetett mondania Ganneau-nak, hogy: saxa loquuntur. Nem lehetett kételkedni, hogy a helynév azonosításában a legmegbízhatóbb módszert követte; és annál bizalmasabban lehetett fogadni mindazon helyazonosítási kísérleteket, melyek hasonló módszer alkalmazásából következtek.

Ilyen módszerrel sikerült aztán a *Palestine Exploration Society* munkásainak a Szentföldnek közel ezer helységét azonosítani, és ha az azonosításokból levonjuk mindenesetre azokat, melyek — a mire még rátérünk — philologiai tekintetben meg nem állják a sarat, és a melyeket a nemet tudósok kritikája — élökön Socin — a helyes eredmények sorából kiküszöbölendőknék bizonyított, még fennmarad a helyt álló eredményeknek elég nagy sorozata, melyek az angol vállalatnak elévülhetetlen érdemet biztosítanak, mely nélkül Palesztina geographiai reconstitúcióját ma nem mondhatnók bevégzett ténynek.²⁾

¹⁾ C. Ganneau, *Mission en Palestine et en Phenicie entreprise en 1881*, ötödik jelentés. Paris, 1884 (nr. 132).

²⁾ Minthogy a nagy *Memoir* munka nem igen hozzáférhető, azok számára, kik e dolog iránt érdeklődnek, ide jegyzem, hogy Conder azono-

Az angolok, egészben conservativ magatartásuk mellett, sok esetben a régi helynevek hagyományos azonosításain túladtak, és e tekintetben kutatásaik eredményei tágabb körökre nézve is érdekel birnak, nevezetesen azért, mert a bibliai történetek topographiai körülményeit új világitás alá helyezik.

Ez utóbbi körülményre nézve Bethabára példáját hozzuk fel. Hol keresendő az a *Bethabára* nevű helység, mely János evangélioma I. részének 28. versében (a görög szöveg szerint, mert a Vulg. Bethaniát mond) van említve? A hagyomány Jerikhó közelében kelet felé levő egy zátonyt (a *Helu* zátonyt) jelölt ki, közvetlen közelében azon pontnak, mely az utazó-könyvek irodalmában «a zarándokok fürdőhelye» név alatt ismeretes.¹⁾ De e hagyományos meghatározás — mely úgy látszik azon régi idők óta (v. ö. Joseph. Antiquit. V. 1. 3.) különös szentséggel felruházott hely hagyományához kapcsolódott, melylyel a Jozsué k. III. r. 17. versében találkozunk — nem egyezik ama történetek egyéb körülményeivel. Födolog tudniillik az, hogy Bethabára Káná-hoz közel levő helynek tűnik elő. Kána fekvésére nézve különféle vélemények uralkodnak ugyan;²⁾ de legvalóbbszínű, hogy az U. T. Kánája egy *Kefr Kenná*-nak nevezett faluval (Nazareth-től északkeletre) azonos,³⁾ hová Jézus az evangéliomban elbeszéltek szerint nem érkehetik vala oly rövid idő alatt Bethabará-ból, ha ez csakugyan Jerikhó közelségében levő egy ponttal volna azonos. E nehézség régóta foglalkoztatja a Szentföld geographusait. Legelőször tüzetesen a holland utazó Van de Velde foglalkozott velr, ki is Bethabárát a hagyományos helytől hat órányi távolságra éjszaka felé keresi.⁴⁾ De így sem volnának megoldva a fentemlített nehézségek. Mit jelent e szó Beth-'abára Palesztina hasonkorú nyelvén? Azt jelenti, hogy *átszálló hely, sekélység*, melyen a folyam egyik olda-

sításainak jegyzéke található a *Quarterly Statements* 1880-iki évf. 230—231. 1881-iki évf. 49—56., 89. lapjain és a *Tent Works*-ban.

¹⁾ V. ö. *Asbóth* I. h. 286. l.

²⁾ Robinson e meghatározást nem fogadta el helyesnek, mely azonban azóta számos topographiai okokkal támogatott; legutószor Hepworth Dixon által, *Quart. Statem.* 1878. p. 67. kk.

³⁾ Edersheim is *The life and times of Jesus* (London, 1884. 2-ik kiadás) I. köt. 355. lapján Kefr Kennát tartja az evangéliumok Kánájának.

⁴⁾ *Reise durch Syrien und Palaestina* II. 246.

láról a másik partra át lehet gázolni. A Jordán mentén több ily pont van. Magában a bibliában is többször esik említése az ily pontoknak. Ilyen a Birák könyve VII. rész 24. versében említett *Beth-bará*, melyet sok magyarázó az evangéliomban említett B. 'A. rövidítésének néz, és e szerint az evangéliomi keresztlő helyet ezzel azonosnak is mondják. Ugyanitt keresi Van de Velde is az evangéliomi keresztlő helyet. Emlitenek még egyébütt is ily átszálló helyeket. Midőn az Absalom előla Jordán jobb partjára szökni kényszerülő Dávid király fiának megfenyítése után ismét hazatérhet, ily átszállón ('abára II. Sám. k. XIX. r. 19. v.) kél át a folyam balpartjára. Ez az átszálló a később *Pellán*nak nevezett helység mellett van. Ezekon kívül még vagy egy fél tucatszor vannak a Jordán átszálló helyei (ma'abároth) megemlítve. Azonban a Bethabára azonosítása csak a legújabb időben sikerült Condernek, az angol Palesztina-társaság egyik földmérőjének. Ő a helyszínén folytatott geographiai tanulmányai alkalmával a mai Bejszau-tól egy parányival éjszakra, Kánától keletre oly ponton, mely az evangéliomi elbeszélés körülményeihez teljesen illő, csakugyan akadt egy parti helyiségre, melyet mai napig is 'Abará-nak neveznek és átszálló helynek használnak a benszülöttek. A Jordán folyó a százat meghaladó ily átszállói közül egy sem viseli az 'Abára nevet, és így kétséget nem szenvedhet, hogy Conder joggal kiálthatott *σβρηζ*-t, midőn ez 'Abará-t fölfedezvén, abban az evangéliom Beth-abará-ja azonosára ismert, a hagyomány «fürdőhelyétől» 80 mérfölddel éjszakra.*) Innen egy nap alatt az ember kényelmesen eljuthat Kefr-Kenna azaz Káná-ba. Megemlithette volna Conder még azt is, hogy az általa kijelölt hely fekvése teljesen megegyezik Dávid átszállóhelyével, melyet a biblia is 'Abará-nak nevez.

IV.

De túlzó várakozás volna már most azt hinni, hogy a Szentföldnek mindazon helysége, mely az ókor okirataiban héber, aramæus vagy görög néven van megnevezve, az újabbkori kutatások folytán azonosítva legyen. Tömerdek még mindig azon ókori helynevek száma, melyekről még a legelbizakodottabb hypothesis-

*) *Quarterly Statement* 1875. p. 72.

gyártók sem merik biztosan meghatározni, hogy mely helység felel meg nekik. Ez nem csak a zsidó bibliára nézve áll, hanem áll az evangéliumokban említett némely helynévre nézve is, bár az utóbbi irodalomban ritkábbak az ily talányok, minthogy ez irodalomnak geographiai régiségeit hasonló adatok képesek felvilágosítani, mely segédeszköznek a zsidó iratok felvilágosítására nézve hiányában vagyunk. Mindamellett az új testamentumnak is megvannak még a maga geographiai talányai. Csak a *Dalmanutha*-nak nevezett helységet (Márk VIII. r. 10. v.) említem, melynek azonosítására nézve elfogadható vélemény még nem adatott elő.*)

Míg ekképen némely helység meghatározására nézve egyáltalán nem tudtak tisztába jönni, tudomást kell vennünk azon tényről is, hogy sok fontos bibliai helységre nézve maig is foly az eltérő nézetek vitája a szakértők között.

A régi geographiai nevek azonosítása ugyanis sok tekintetben pusztá tapogatódzásnál nem volt egyéb, és nem lehet esodálkozni azon, hogy azok között, kik e kutatásokban tényleges részt vettek, sok pontra nézve a nézetek még mai napig is eltérők, másokra nézve pedig csak hosszas — némelykor nem éppen minden szenvedélyesség nélkül járó vitatkozások után jutottak megállapodásra. Nem hozhatnánk fel erre nézve érdekesebb példát, mint az ó-szövetség legnevezetesebb helységeinek egyikét.

Hol keresendő az a hely, a honnan a Szentírás elbeszélése szerint Mózes tekintete az ígért földjén merengett, melybe nem volt megengedve belépnie? «Felméne annakokáért Mózes a Moáb mezőségéről a Nebó hegyére, a halomnak tetejére, mely vagyon Jerikhó városának ellenében, és megmutatá neki az Úr az egész földet Annakokáért meghalt ott Mózes az Úrnak szolgája a Moáb földön az Úrnak beszéde szerint» (Mózes V. k. XXXIV. r. 1—5. vv.). Az a szó, mely ez idézetben (Károli G. szerint) *halom-*

*) Mily nehéz e helynek azonosítása, onnan is kitűnik, hogy Edersheim, ki a maga nagyszabású munkájában a geographiai kérdéseket tekintve a Palesztina-irodalom egész anyagát felhasználta, e helynévre nézve nem bír valószínű nézetet előadni, mint azt, hogy e név egy aramaeus praefixummal (de) és ugyancsak aramaeus végzővel (űthá) ellátott görög szó (αυτο = kibötő); abból indul ki, hogy D. a Tiberiás tó egyik kikötője a régi Taricheae (mai Kerak) mellett, (*The life and times of Jesus*, II. köt. 68. lap).

nak van fordítva, az eredeti zsidó szövegben Piszgá-nak hangzik, mely szó sok régi fordító és magyarázótól tulajdonnévnek, még pedig vagy a heglánczolat nevének vétetik, melynek a Nebó egyik kimagasló csúcsát képezi, vagy pedig a Nebó-val synonym névnek. Luther is a «Piszgá hegység csúcsának» értelmezi a Nebó hegyet. Tényleg a Szentírás több helyen ez a *Piszga* névszó oly összefüggésben fordul elő, hogy nagyon is ráillik a tulajdonnévi jelentés; a mi helyünkön azonban sokkal valószínű azt általán halomnak, vagy hegynek magyarázni. Ámde melyik az a hegy, hogy híjják mai napon, melyet a biblia Mózes utolsó percei színhelyének mutat be? A muhammedánok helyi legendája régi idők óta kiszemelte azt a hegyet, melyet mint Mózesnek halála helyét tisztel. A ki Jerikbótól a turisták közönséges ösvényén a holt tengert megnezni indul, ha egy kis kerülőt és némi nehézséget nem sajnál, rövid idő alatt egy regényes fekvésű hegyet mászhat meg, melyet mai napig Nebi Múszá-nak (Mózes prófétának) neveznek; ott egy düledező kápolnában egy nagy terjedelmű koporsót láthat, melyben a mohammedán köznép Mózes csontjait véli megőrizve, mert a szentnek és prófétának földi maradványai nem enyésznek el és nem esnek a pusztulás martalékául. Feledhetetlen marad előttem az a pár óra, melyet a sírkápolna papjával e hely hagyományáról beszélgetve és a vadregényes környék varázsában gyönyörködve (1873. decz. 8-án) töltöttem. Most már kevesen zárandokolnak oda, hisz roppant kényelmetlen az út és a völgyben annyi szentnek és prófétának sírjára lehet borúlni. Azzal pedig a szent helyek után mohón kapkodó muhammedán legenda nem törődött, hogy biz' Mózes a biblia szerint idáig nem is jutott, mert hisz e hely a Jordán folyó balpartján fekszik, holott Mózesnek az mondatott, hogy: «Menj fel a Piszga hegyének tetejére — (látjuk, hogy Károli itt tulajdonnévnek fordítja) — és emeld fel a te szemedet napnyugat felé és észak felé, dél felé és napkelet felé, és lásd meg a te szemiddel, mert nem mégy által a Jordánon.» (V. k. III. r. 27. v.)

Sokkal lelkiismeretesebber, sokkal nagyobb skepsissel járt utána a mi nyugati tudományunk a bibliai elbeszélés e nevezetes emlékhelye meghatározásának. A biblia szavai által nyújtott útmutatáson kívül különösen Eusebios Onomasticon-jának (Nábau szó a.) az a meghatározása szolgált irányadóul, hogy ez a hegy, mely már hangzásánál fogva is a bibliai Nebó-hoz húz, egy Hesz-

bon nevű helységtől nyugatnak hat mértföldnyire fekszik. A feladat ez volt: a régi Moáb területén (a Jordán jobb partján Jerikhó átellenében) a holt tenger éjszaki csücsának irányában, egy hegyet találni, mely egy nagyobb hegylánczolatnak kiváló csücsát képezi, s mely a bibliai Nebó- illetőleg Eusebius Nabaujának megfelel. Seetzen, Burkhardt és utánok némely angol utazó a Machærus (ma: Mukaur) melletti *Attarus*-hegyet jelölték ki Nebó azonosának. De joggal azt vetették ez azonosítás ellenébe, hogy biz' az *Attarus* név sem a Nebó, sem a Piszga névre legkevesebb sem emlékeztét; nem is a holt tenger éjszaki csücsa irányában, a balparti Jerikhó átellenében fekszik, nem is Heszbon-tól nyugatnak, a mint Eusebius akarja, hanem e pontoktól jóra délnek, a holt tenger negyed-részét meghaladó irányban. Robinson, a ki, mint már alkalmunk volt elmondani, az ő idejében a vitás geographiai kérdések eldöntésére nézve e téren joggal elismert tekintélyvel bírt, e kérdést megoldhatatlannak mondja. Hiába kerestem — úgymond — a Nebót, ámbar úgy intéztem utazásomat, hogy a Jerikhó átellenében levő összes hegycsücsokat minden oldalról jól megfigyelhettem, melyek közül azonban egy sem volt alkalmas arra, hogy a hegylánczolat fölött kimagasló, uralkodó helyzeténél fogva a bibliai Nebó-jára ismerjek. — Az ötvenes évek elején, midőn Robinson ébresztő munkái a Palesztina geographiáját a tudományos mozgalom előkelő helyére kezdték juttatni, a francia De Sauley, ki a holt tenger környékéről (1853) sok ideig nagyra becsült két kötetet adott ki, a holt tenger partján a turisták által oly sűrűn járt híres Mar Szába-féle zárda irányában fekvő *Râss el Feshkha* nevű fokban ismert a keresett és Robinson által fel nem találhatónak mondott *Nebó*-ra. E nagy diadallal hirdetett felfedezés fő argumenta a *Feshkha* = *Piszga* hangzásbeli egyenletre támaszkodott, nem ütközték meg azonban abban a körülményben, hogy a kijelölt hegyfok nem egy egész lánczolatnak uralkodó csücsa, nem is a tenger jobbik oldalán fekszik, hanem a túlsó baloldalon, a hová az irás szerint Mózes nem hatolhatott elő. E szempontokból indulva, a hanghasonlat kivételével De Sauley hypothesisé ugyanazokba az akadályokba ütközik, a melyek a muhammedán legenda hitelét csökkentik; és tényleg De Sauley második utazása alkalmával (1865-ben) vissza is vonta nézetét, és ezentúl a Jordán jobb oldalán tényleg megfelelő helyen felfedezett *Dsebel Nebá*

nevű hegyet azonosította a bibliai Nebóval,¹⁾ mely nézet a szaktársak részéről alaposnak s kellőleg megokoltnak ítélték. E hegy, mely a benszülöttektől «Mózes hegyének» is neveztetik, az 'Ujüm Músza = *Mózesforrások*-tól délre fekszik oly ponton, mely a biblia és Eusebius topographiai meghatározásainak teljesen megfelel. Hátra volt már most, a Nebó = Neba-féle felfedezés fonalán, a *Piszgá* azonosításával megkoronázni az évtizedeken át folytatott s végre jó eredménnyel jutalmazott kutatást. A «Mózes hegye» környékén lakó benszülöttek a hegygyel kapcsolatban minduntalan a *Dsebel Sziágha* nevet is használták. Egy amerikai utazó, Paine, (1873-ban) e névben találta a *Piszga* névnek évezredek folytán eltorzult, de még ily elkopott hangzással is felismerhető azonosát. A *Dsebel Sziágha* helyére nézve azonban pontos adatok nem voltak. Némely arabok egyáltalán nem tudtak róla, mások annak a hegylánczolatnak, melynek keleti részén van a Mózes hegye, egész középső és nyugati részét hitták úgy, mások meg a Nebá- és Sziágha nevekkkel úgy bántak, mint teljesen azonos értékű elnevezésekkel. Mulattató és jellemző Selah Merrill-nek a következő tudósítását olvasni. «Midőn — úgymond — e zavart tisztázni akartam, az ottan tanyázó népségtől kérdeztem a dolog mibenlétét. Egyiköktől a következő feleletet nyertem: Régibb időben egyértelműnek használtuk e három nevet: Nebá-hegy, Mózes-hegy és Sziágha-hegy; de 10—15 év óta sok frengi jár itten és folyton azzal zaklat, mondanók meg neki, hol van itt a Nebó és hol a Piszga. Erre azt határoztuk el, hogy a keleti részét Nebá hegynek, a középsőt és nyugati pedig Sziágha hegynek fogjuk mondani.»²⁾ Tehát az európai utazók kérdéseinek iránya és czélzatja is szokott hatással lenni azon nevekre és meghatározásokra, melyeket a benszülöttektől nyernek, úgy, hogy gyakran fordult elő, hogy a beduinok oly nevet dictáltak, melyről tudták, hogy jól esik az európai utazónak.

És a geographiai meghatározások e bizonytalansága nem csak az ó-testamentomi helyek nagy részére nézve áll, hanem az

¹⁾ Holott a R. al-F.-t a bibliai Gomorrhával azonosítja. *Revue archéologique* 1876. (november) 303—12. ll. Lásd Ganneau véleményét e hypothesisiról u. o. 1877. (márcz.) 193. kk.

²⁾ Selah Merrill, *East on the Jordan* 245. l.

evangéliumi elbeszélésekben említett némely helynevekre nézve még mai napig sines egyértelműleg eldöntve. Csak a Gennezareth tó partján levő azon városokra akarok például utalni, melyek főképp Máté evang. XI. része 20—23. verseiben vannak egy csoportban említve: *Chorazin-ra*, *Beth-saidá-ra* és *Kapernaum-ra*. Az utóbbi helység meghatározása körül fenforgó ingadozás, úgy gondolom, eléggé jellemzetes azon tényre nézve, melyet a példa felhozása által kívánok felmutatni.

Szerezünk előbb tájékozást a földrajzi tényállásra nézve e vidéken.

Ha a Gennezareth- vagy galilaei tó nyugati partja mentében délről éjszak felé utazunk, a következő helységekkel találkozunk. Közvetlenül a Jordán kifolyása fölött van a *Kerak* nevű helység; innen egy óra múlva *Hammám Tabarijje*-be érünk (ez a név annyit jelent, hogy: Tiberiás meleg fürdője), mely helység az ó-korban még a vagy 40 percznyire éjszak felé fekvő *Tabarijja* (= Tiberiás) városhoz tartozott. Tovább éjszak felé folytatván utunkat, Tiberiástól jó $\frac{3}{4}$ mérföldnyire a part hosszának kellő közepén egy elpusztult s romba dől helységre akadunk, melynek mai neve *Meğdel*, mely — a mint e jelenségről már szóltunk — a római elnevezést; *Taricheae**) elhanyagolván, az ókori *Magdala* emlékét őrizte meg mai napig.

Itt van a számos források és patakok által élénkített, hajdan paradicsomszerű gazdagságú, most teljesen elhanyagolt Gennesar-völgy déli kapuja; éjszakeről a völgy bejáratát a *Khán Minje* nevű helység képezi, mely Magdalától alig $\frac{3}{4}$ mérföldnyire van. E romba dől helység nem közvetlenül a tó partján fekszik, közöttök egy

*) Régebben Kerak-kal azonosították *Taricheae*t és azt hitték, hogy e név Kerak zsidó nevéből (*Beth Jerach*), mely alatt a talmudban ismeretes (l. Neubauer, *Géographie du Talmud* 216. lapján), volna összerántva így: (Be)th (j)erach[ane]. E nem éppen szokatlan hanghasonlóságból kiinduló azonosítás daczára, mely Plinius adatára is támaszkodik (Hist. nat. V. 15.) a jobban informált Josephos adatai alapján újabb időben a Magdala = *Taricheae*-féle azonosítást tartják valósnak. L. Furrer, *ZDPV.* II. 56. Delitzsch Ferencz egy élénk kis munkácskában, mely a Jézus korabeli galilaei életet akarja előtünk megjeleníteni, a régi azonosítás helyességét tételezi fel (*Ein Tag in Kapernaum*, Lipsce, 1873). A *Magdala = *Taricheae* tételt legújabbban Spiess F. különösen Josephos adatait magyarázván tette bizonyossá. (*Die Lage von Taricheae* *ZDPV.* VIII. köt. 95. és kk. II.)

hegyszikla tövében egy forrás bugyog, mely rövidke kis patakka bővül; ez a *füge-forrás* (*Ajn et-tin*), így nevezve egy ősi fügefáról, mely e forrást beárnyékolja. Utunkat éjszak felé folytatván, a hegysziklába tört úton 25 perczre egy másik forráshoz érünk, melynek most *Ajn et-Tabigá* a neve; e forrásra illik Josephos azon furesa tudósítása, hogy e forrás a Nilusnak egyik erét képezi, mint-hogy benne oly hal (*Coracinus*) fordul elő, mely az alexandriai tóban található egy halmemnek a válfaja; és tényleg találták is e halat a Gennezareth-tó azon részén, hol a *Tabiga* beléje ömlik. Ha még egy félóránnyira folytatjuk utunkat, *Tell Hüm*-ba érünk, és megsemlélhetjük azon nagyszerű romokat, melyek az elpusztult helység hajdani fontosságáról tesznek tanúságot.¹⁾ Innen a tó partjától éjszaknyugati irányban utazván, egy óránnyi távolságban van a *Keráze* nevű helység, hol szintén régi romok találhatók, közöttök egy zsinagógának romjai is. Ha már most *Tell Hüm*-tól északkeleti irányban folytatjuk utunkat, *El-Aráds*-ban azon pontra értünk, hol a Jordán a Gennezareth tavába ömlik; a folyamot átlépven, annak keleti partján túl egy ponthoz érünk, melyen *Bethszaida* nevű helység volt időszámításunk első századában; ezt Fülöp tetrarcha szép várossá fejlesztette vala és Augustus császár testvérének tiszteletére *Bethszaida Juliasnak* nevezte el. — Ez röviden a geographiai helyzet, melyet itt azért vázoltam, hogy az olvasót annál jobban tájékozthassam azon ingadozásra és a vélemények azon eltérésére nézve, melyek a tekintetbe kerülő helységek geographiai meghatározására nézve egészen a legújabb időkig uralkodnak. Robinson előtt általában *Tell Hüm*-ot azonosították az ókori *Kapernaum*-mal; ő *Khán Minje* romjait tartotta K. maradékainak míg egy harmadik vélemény is találkozott, mely K.-t *Magdala* és *Kh. Minje* között *Ajn el-mudawwara* mellett kereste, mely nézetet *Tristram*, a ki legelőször koczkalátta, visszavonta ugyan, de magáévá tette ismét *De Saulcy*.²⁾ Hasonló véleményeltérés uralkodott *Chorazinre* nézve is, ámbar az eddigi példákban tapasztaltak után

¹⁾ E romok rajzát és leírását a *Recovery of Jerusalem* (London, 1871) 342. és kk. lapjain találja az olvasó; ugyanott található a galilaei tenger geographiai helyzetének mappája is.

²⁾ *Étude sur la géographie comparée de la rive occidentale du lac Gennézareth ou mer de Galilée.* Journal des Savants 1879.

alig lesz kétségbe vonható e helység azonossága a fentjelölt *Keráza* romjaival. Hát még Bethszaida? E helységnek az evangéliomból meríthető tanulság szerint a Gennezáreth nyugati partján kellett lennie, — e részen is a legkülönfélébb azonosítások foglaltak tért — és mégis a túlsó oldalon kétségbe vonhatlanul ott van a Fülöp által Julius melléknévvel felruházott Bethszaida! oly ellenmondás, mely a legkalandosabb nézetekre csábította e tudomány némely művelőit.¹⁾

Látjuk, csupa kérdőjel, csupa probléma.²⁾ Az angol társaság végre tisztába akarván hozni a Palesztina történelmi földrajzára nézve nagyfotosságú kérdéseket, a tagjaitól külön e czélra felajánlott összegek segítségével, egy külön expedíciót szerelt fel arra e czélra, hogy a galilaeai kérdések megoldassanak. Nem ez előadás czélja, hogy a különféle vélemények mellett és ellenök küzdő érveket sorra elmondjam; ³⁾ de annyit konstatálhatunk, hogy e kérdéseket tekintve, a győzelem Kapernaum helysége hagyományos meghatározásának jutott. Egyrészt a Tell Hüm név, leginkább megfelel a (Kefar Na) hüm (ez Kapernaum neve az ókori lakosság ajkán = Nahum falva) régi névnek, csak hogy a faluból (kefar) annak rombadülése után természetesen *tell* azaz halom, romhalmaz lett; másrészt az ott talált romok is arra mutatnak, hogy itt kell keresnünk a kapernaumi események színhelyét. Khán Minje sines ugyan rombadült épületek nélkül, de az ott eszközölt ásatások azt mutatták, hogy e romok nem vezetnek vissza az ókorba, míg a Tell Hüm-beli romok ősrégi eredetre mutatnak; ott vannak többek között egy régi zsinagóga tetemes maradványai, mely épületet Wilson,⁴⁾

¹⁾ A Bethszajda problémájának nyitját Edersheim, úgy látszik, megtalálta, *The life and times of Jesus* II. köt. 34. l.

²⁾ E dolgokról a legutóbbi időből jól tájékozott tanulmányokat írunk, nevezetesen Wilsonnak a *Recovery of Jerusalem*-ben található monographiáján kívül (337—387. lapokon: *The Sea of Galilee*) felemlítendő Schaff new-yorki tanár czikke a ZDPV. I. köt. (1878) 215—221. lapjain; *Kapernaum és Furrer* tanulmánya: *Die Ortschaften am See Genesareth* u. o. II. köt. (1879) 52—74. lapján.

³⁾ A Kapernaumnak egyrészt Tell Hüm-mal, másrészt Khán Minjével való azonosítása mellett és ellen felhozható érvek átnézhető módon vannak összeállítva Furrer által a Schenkel-féle *Bibel-Lexicon* illető czikkében, III. köt. 493—495. lapjain.

⁴⁾ *Recovery of Jerusalem* 344—345. lapon.

talán egy kissé veremesen, azzal a zsinagógával azonosít, melyet Lukács VII. 4. 5. szerint egy római *centurio* építtetett a kapernaumbeli zsidó gyülekezet számára.

V.

A bibliai helyek azonosítására törekvő tevékenységnek megvolt az árnyékoldala is: a túlbuzgóság és a geographiai teljesség révén önkéntelenül belopódzott túlzás. Az a czél volt kitzúve, hogy Palesztinának mappája már most hiánytalanul helyreálltassék. A munkával megbizottak, úgy látszik, azt hitték, hogy munkájokon csorba esik, ha nem oszlatnak el *minden* kérdőjelet, ha marad a bibliában s a régi írókban említett egy helynév, melyre nézve azonosítási kísérletet nem kockáztatnak. Pedig e részben is bebizonyult: hogy a legjobb a jónak ellensége. Aztán az angol expedíció eredményeinek méltatása alkalmával még egy körülmény jön figyelembe. Az expedíció geographiai és topographiai munkáját leginkább a mérnöki kar jeles tagjai (Conder, Warren, Kitchener és mások) végezték. E tudósok, habár sok évi gyakorlat meg is barátkoztatta őket Palesztina mai nyelvével, az arabbal, és habár — mint Conder külön ki is emeli — a helynevek helyes hangzásának és írásának megállapítására nézve benszülött arab tudósok segítségével éltek, készségök mértékével az épp említett segély mellett sem pótolhatták azokat a philologiai kellékeket, melyek munkájuk alapos ellátására nézve kikerülhetetlenek voltak. Az expedíció tagjainak következtetései ennél fogva philologiai tekintetben sokszor tarthatatlanok, és a pusztá hanghasonlat őket gyakran oly azonosításokra is csábította, melyek philologiai tekintetben, akár a héber akár az arab nyelvészet szempontjából, nem állják meg a sarat, és ennél fogva szoros philologiai ellenőrzésre szorulnak.

Ily túlbuzgóságra azonban az angolokat nem csak nyelvészeti dilettantismusuk ragadta, mely bámulatos mohósággal készítette őket, hogy oly azonosításokat kapjanak fel, melyek a héber és arab hangtan elemeivel ellenmondásban vannak, hanem még némi apologeticus irányzat is, mely az *angol* mérnököket ítéletök megalkotásában nem ritkán tette részrehajlókká. Úgy látszik, abból a téves nézetből indultak ki, hogy ha megtalálják a bibliában elbeszélt valamely történetben szereplő helyek azonosait a legkisebb

apróságokig, úgy ez által magának az illető elbeszélésnek történelmi hitelessége mintegy magától érthető módon van igazolva. Ha megtalállok minden geographiai pontot, melyet bizonyos elbeszélés szerepeltet, ha azt találom, hogy mai napig is úgy nevezi az ottan lakó nép, a mint az a bibliában van elnevezve, úgy magának az elbeszélésnek lényege is mint történelmi tény verificálva van. Minden philologus és historicus, a nélkül hogy hosszan időznék e kiinduló pontnál, könnyen felfogja e rendszer methodikai hibáját.¹⁾ Elég a hozzá, hogy e szempont gyakran megtéveszté az angol kutatók ítéletét, kik a bibliai elbeszélések minden színhelyének meghatározásában bátran nevezhetők vetélkedőknek a naiv néphagyományyal, mely egész pontosan határozza meg azon pontot, melyen a Vörös tenger hullámai az Egyiptomból kivonuló héberék előtt kitértek²⁾ és a templom helyét, melynek oszlopait a hős Sámson megingatta, hogy romjai alá temesse önmagát és a bösz filiszteusokat.³⁾

Minthogy ez értekezésünk célja az, hogy az újabbkori Palesztina-ismeret haladásait annak minden mozzanata szerint ismertessük, az utóbb felhozott tényre nézve is kötelességünk példával szolgálni. Nem választhatnék e célra jobbat, mint Conder értekezését a Sámson-monda bibliai előadásában szereplő helynevekről. Az abban hemzsegő valószínűtlenségekre nem vetemedik Conder, ha iskolázottabb philologiai érzékkel rendelkezik, és ha nem tartja kötelességének, apologetikus célzattól vezéreltetve derűre-borúra minden fessket azonosítani akarni, mely az ókori héber — sőt mondhatjuk sémi — mondahősről szóló elbeszélésben (Birák k. XIII—XVI.) szerepel.

A héberék törzsmondája a Sámson hősről szóló ősrégi mondát, a mint az egyéb mondakörökben is elő szokott fordulni, lokalizálta, szabott helyhez, térhez kötötte, még pedig ahhoz a területhez, mely Jeruzsálemtől Hebronig egyrészről és a két város között

¹⁾ E téves kiinduló pontot rövid pár szóval talpraesetten bírálta Socin, ZDPV. II. kötet (1879) 177 lapján.

²⁾ *Zwei Briefe Obadjah's aus Bartenuro* ed. Neubauer (Jahrbuch für die Geschichte der Juden und des Judenthums III. köt. Leipzig, 1863) p. 206., 240.

³⁾ *Michaud et Poujoulat, Correspondance d'Orient* (1830—1831.) Bruxelles, 1841. VI. köt. 92. lap.

s a filiszteusok földje között másrészről elterül. És a lokalizálás ez iránya annál természetesebb, a mennyiben Sámson hőstettei, a mondák alakulásában törvényszerű következetességgel beállni szokott fejlődési fokon, a nép történetébe olvadván be a Sámson hősnek ellenségei ellen viselt harczi elbeszélésében, Sámsonból a héberék vezére, ellenségeiből pedig a nép őskori ellenségei, a filiszteusok lettek. A mondák fejlődésének e lefolyásáról, a mint az kivétel nélkül bármely nép mondájának fejlődésében előfordul, más helyen bővebben szoltam. E szempontból tekintve bár a dolgot, nem csökkenhet annak a feladatnak értéke és tudományos fontossága, hogy megmutathassuk, a Sámson-mondának előadásában említett helyek, melyek kétségtelenül léteztek, hol keresendők; mily helységek felelnek meg nekik, hogyan hívják azokat mai napon? Egynémelyikét a helységeknek már az angol expediciót megelőző kutatók is azonosíthatták, Sámson szülőhelye Szor'ának (Károli: Tzóra) nevét már Robinson is megtalálta a mai Szor'a-ban, mely a hajdani Philistea és Judaea határán fekszik.¹⁾ Estáol-t (XIII. r. 25. v.) is megakarta találni Guérin francia utazó a hajdani Juda területén található *Ashú* helységben.²⁾ *Timnát*-ot a hős szerelmi történetének színhelyét is meglelték a Szor'a-tól délkeletre körülbelül $\frac{3}{4}$ mérföldre levő (mai nap már romba dőlt) Tibne-ben; az m = n hangváltozás a sémi nyelvekben közös dolog, és ennél fogva az azonosítás ellen mi kifogás sem támasztható.

E helyneveken kívül is a Sámson-mondák azokon a helyeken, a hová a bibliai elbeszélés a bennök előadott tények lefolyását helyezi, nevezetes nyomokat hagytak. Shámszún, Szanászín, Szamit nevű prófétáknak és szenteknek sírjai és egyéb emlékhelyei e mondák emlékét Palesztina e részén mai napig őrzik; sőt számos Sámson-legendát a muhammedán nép-hit saját hőséire 'Ali-ra vitt át, személyiségre különben, mely, mint az iszlám történetének ismerője jól tudja, mindig készen kínálkozott arra, hogy idegen eszmék muhammedán átdolgozásának hordozója legyen. A *Survey* munkásai teát a priori nem jártak rossz úton, midőn a Sámson történetében előforduló helyek azonosait e területen keresték. De tévedtek vagyis inkább túloztak abban, hogy

¹⁾ *Robinson* II. 592., 595.

²⁾ *Description de la Palestine* II. 13. k.

azokat minden áron meg is akarták a maig létező helynevekben találni. Így pl. a $b = m$ váltakozásának feltevését a sémi nyelvekben rossz helyen alkalmazván, abban a sziklában melyen Bejt Atáb falu fekszik (12 mf. dk.-re Jeruzsálemtől), az 'Alab = 'Ethám azonosítás fonálán akartak az 'Ethám sziklára ismerni, a hová Sámson a filiszteusok elől visszavonult (XV r. 8 v.).*) E hegyszikla alján van egy hosszú, szűk barlang, mely még mai nap is menekvő helyül szokott használtatni; e barlangnak *Haszútha* a neve, e név állítólag *menekvést* jelent a későbbi héber nyelvben. Conder egy pillanatig sem kételkedik abban, hogy e barlangba menekült Sámson, holott a biblia sem barlangról (csak sziklahasadékról *szé'if* van szó; barlang = *me'árá*), sem a hős elrejtőzéséről semmi említést nem tesz; a mi nem is illett volna a Sámson azon jelleméhez, melylyel a bibliai elbeszélés őt feltünteti. A *Haszútha* pedig (alkalmasint ilyennek képzele Conder a barlang nevének alakját) sem a héberségben, sem pedig az aramæismusban, ha bőkezűen e nyelvkört is hozzáveszszük, a róla feltételezett jelentéssel nem fordul elő. De Conder a hypothetikus azonosítások sikamlós terén mindinkább előre nyomulván, 7 mfnyire Bejt 'Atábtól még két helynevet talált, a Sámson történetével kapcsolatba hozhatót. Ott vannak az 'Ujún Abi Mahárib (a harcok atyjának azaz a nagy harcoknak forrásai) nevű források, tehát okvetetlenül azok a források, melyek Sámson kedvéért a kösziklából bugyogtak. Ez elnevezés sámsoni reminiscencia. És e források tözsomszedságában van egy muhammedán kápolna, mely egy *Shejkh Nedhir*-nek van szentelve. E Nedhir shejkh nem lehet más, mint a héber hős muhammedán helyettese; — a Nedhir név Sámson «názir»-i minőségét tünteti elő, és e hely alkalmasint Sámson valamelyik hőstettének emlékére lett kijelölve és idők folytán a muhammedán pietás által lefoglalva és a maga céljaira átmagyarázva. E szent hely fölött romok találhatnának *Ism Allah* névvel. Ezt a helyet *Lekhi*-vel azonosítják az angol mérnökök. Tetszetős egy azonosítás, ha kapcsolatba hozzuk a Szentírás e szavait: «Annakokáért nevezé ezt a helyet Jsten nevének segítségül hívása forrásának, mely vagyon a Lekhi nevű helyen mind e mai napig.» Régebben Van de Velde a bibliai Lekhit egy Hebrontól délre körülbelül $2\frac{3}{4}$ mérföldnyire fekvő

*) *The Rock Etom. Quarterly Statements* 1876. p. 175.

halommal azonosítá, melyet majd *Lechich*-, majd *Lekich*-nek (a változó hang jelleme nem közömbös az azonosításra nézve) ír, és ez ötletéről következőképen ír barátjának: «Az arabok L.-jében az írás Lekhi-ja könnyen ismerhető fel. Utólagosan nagyon sajnálom, hogy ez azonosság nem jutott eszembe, midőn a halom előtt elnyargaltam. Mert elmulasztottam felkeresni azt a forrást, melyet isten a kösziklából kieresztett, hogy Sámson életét megmentse, midőn a filiszteusok elleni harc után, szomj által gyötörve, istenhez fohászott. Szívesen folytatnék veled eszmecsérét Sámson történetének e gyönyörű részletéről; de időm rövidsége arra kényszerít, hogy magadra bizzam, hogy e bányából a tiszta aranyat kiaknázad.»¹⁾ Már most nevezetes az a körülmény, hogy Van de Velde Lekhi-je a Conderétől éppen $5\frac{3}{4}$ mérföldnyi távolságra van.

Mindkét rendbeli azonosítás meg ellentétben áll a hagyományyal, mely a Sámson esodás forrását Bejt-Gibrin (azaz a rómaiak Eleutheropolisa) tözsomszedságába helyezi; alkalmasint régi, a B. G. nevének jelentéséhez fűződött reminiscencia, e név t. i., mint már említve volt annyit jelent, hogy «hősök lakása». «*Venimus in civitatem*» — úgymond Antonius Martyr a maga utleírásában (600 körül)²⁾ — *quæ dicitur Eleutheropolis in locum, ubi Samson [ille fortissimus] cum maxilla asini mille occidit viros, ex qua [maxilla] ipso orante, aqua perfluit. Qui fons usque ad bodiernum diem irrigat ipsa loca; nam et in loco, ubi surgit, fuis.*» A hagyomány Sámson-forrása ennél fogva sem Conder, sem Van de Velde Lekhi-jével nem azonos; amaz 3 mérföldnyire éjszakkélet felé, emez 5 mfnyire van tőle délkeleti irányban. Con-

¹⁾ *Memoir to accompany the Map of the Holy Land* (Gotha, 1838) p. 342. *Reise durch Syrien und Palaestina* II, p. 152.

²⁾ Ez a legrégebbi utleírások egyike, melyet a Szent-földről bírnak, még pedig két recensióban. Kitűnő kiadását bírjak Tobler Titustól: *Itinera et descriptiones terræ sanctæ lingua latina sæc. IV—XI evarata sumptibus Societatis illustrandis Orientis latini monumentis* I. köt. (Genf 1877) Az idéztünk hely a 109. lapon van. Az előtt az Ant. Mart. könyvét azon szöveg szerint kellett használni, mely Ugolinus: *Theaurus Antiquitatum Sacrarum* Venet. 1744—1769 (VII. köt. p. MCCVIII—XXXIX) című gyűjteményében van kinyomatva. E nagy gyűjtemény (34 kötetben) a Palesztina régiségeire vonatkozó legrégebbi keresztyén kútforrásokat tartalmazza.

der nézete mellett különben az a szerencsés körülmény szól, hogy a benszülöttek a fentemlitett forrásokat — mint mondja — «nemelykor» 'Ujún Kára'-nak is nevezik; nem éppen valótlanszínű, hogy e névben a bibliai 'En ha-köré' (Birák XV. r. 19. v.) maradéka van meg.*)

Azért állapodtam meg oly hosszadalmasan és körülményesen épp e példánál, mert belőle láthatjuk, mily komolysággal keresi — és ha reá adja magát, meg is találja — az angol expedíció a bibliai monda legapróbb részleteinek színhelyét, és mily módon lesi s bármely hangtani erőszakkal miképen fordítja az apologia hasznára a hasonló hangzásúknak mutató helyneveket, hogy bibliai «azonosságokat» mutasson ki. E czélzatos törekvésben nem volt ugyan uttörő. Megelőzte abban számos utazó elődje az új korban, kik mindent apologeticus szemmel néztek és mindent prédikátori kenettel irtak le. Kóstolólul csak a már eddig is sokszor idézett Van de Velde utazásából iktatok ide pár sort, oly utazónak munkájából különben, ki a Szent földre vonatkozó katolikus helyi hagyományok ellen e munkában kérlelhetetlen polemiával száll ugyan síkra, de kinek kritikai érzéke csakis ez egy irányban, talán még De Sauley eredményei iránt táplált gyanakvásában is, jut érvényre. A Gáza városától délkeleti irányban $\frac{1}{2}$ órányira levő *Muntár*-halomról van szó, melyet V. d. V. megmászott. «Ez a halom — úgymond — mely egy Muntár nevű muhammedán szenttől nyerte nevét, véleményem szerint nem egyéb, mint az, melyről az Irás azt beszéli hogy: «(Sámson) éjjelben felkele, és megfogván (Gáza) város kapujának ajtaát, mindkét felől való oldalküszöbével egyetemben, elméne velök mind zárjával együtt minekutána vállára vette volna, és felméne azókkal a hegy tetejére, mely vala Hebron ellenében» (Birák k. XVI. r. 3. v.) Hebront, az igaz, Al-Muntár-tól nem lehet látni, de az irás idézett helye csakis a Hebron körüli hegyekre vonatkozhatik, mert különben, akár éjjelnappal folytatja is útját, csak a Gázából való menekülése után következő nap este felé juthat vala Hebron városa az ő szemkörébe. Az akkori Gáza város kapui valószínűleg alig voltak $\frac{3}{4}$ órányinál kisebb távolságban Muntár halmától; és csak egy Sámson lehetett képes arra, hogy a nehéz ajtót reteszestül hátán hordva és a mély-

* Conder, *Tent Works in Palestine* I. p. 272. 277.

séges homokon átgázolva ezt a hegyesúcsot megmászta.¹⁾ De utolsó sem volt az ily kalandos «azonosítások» terén. A véletlen úgy akarja, hogy erre nézve is Sámson történetére vonatkozó példát említhetünk. Csak a minap olvashattuk, hogy Szor'a, tehát Sámson születési helye közelében, Artuf vidékén egy nagy kőoltárt találtak; és James S. Hanauer úr máris azt jelzi a tudományos világnak, és egy komoly angol irodalmi lap megjegyzés nélkül közli is e fontos figyelmeztetést, hogy ez oltár alkalmasint ugyanazon oltár, melyen (Birák k. XIII. r. 19—20. v. szerint) Mánoáh (Sámson atyja) mutatá be áldozatát.²⁾ Nevezetes, hogy azok, kik a középkor topographiai legendáit kiméretlen kritikával döntik le, a magok részéről meg új helyi legendákat teremtenek, hogy fűbe-fába kapaszkodva feleletet adjanak azokra a kérdésekre, melyekbe a középkor legendái nem avatkoztak. De a középkori legendák, melyeket azonfelül nem mondva csináltak, hanem a melyek lélektani úton önkéntelenül keletkeztek, a kegyeletes érzületnek voltak hivatva támaszpontot nyújtani, s mint ilyenek nagyrabecsült tradíciók; az újabbkori legendai «azonosítások» e lélektani igazolással nem dicsekedhetnek.

VI.

A fentebbiekben, habár csak töredékes képét nyújtottuk is azon eredményeknek, melyeket az újabbkori Palesztina-kutatás a bibliai geographia terén felmutat, jelezni törekedtünk az irányt, melyben e tudomány az utolsó évtizedekben haladott és azon módszert, melyet kutatásaiban követett s egyfolytán mindig követ.

E téren számos előző munkálatot kelle csak folytatnia, de el lehet mondani, hogy az előző munkálatok után fenmaradt hézagokat nagyrészt kipótolta. Ha összehasonlítjuk nyugati Palesztina mappáit, a mint a PES. nagy mappás munkájában vannak elénk tárva a Berghaus és Van de Velde-féle mappákkal, melyek eddig a Palesztinára vonatkozó geographiai kutatás eredményeit összefoglalták, úgy el kell mondanunk, hogy amazok alapvető haladást jeleznek.

¹⁾ Van de Velde i. m. II. k. 183. lap.

²⁾ Londoni *Athenaeum* 1885. június 6-iki számában c. 734.

Nem csekélyebb érdeme van a PES. munkálatainak Palesztina archæológiájára nézve. És e téren e társulat munkássága, a kutatás eszközeit tekintve is, egy korszakos haladással azonos. E társulatnak sikerült legelőször Palesztinában *rendszeres ásatásokat* eszközölnie. Ha tekintetbe vesszük, hogy p. o. Jeruzsálem régiségeinek legnagyobb része nem a felületen, hanem a földfelület alatt található, úgy megértjük, hogy itt archæologiai kutatásokról terjedelmes ásatások nélkül szó sem lehet. Ily ásatások 1868 előtt nem történtek. Csak akkor sikerült a török ellenszegülést legyőzni, még pedig nem minden nehézség nélkül.

Bármely téren történő újabbkori haladás helyes méltányolására nézve nincsen tanulságosabb mód, mint annak emlékeztetbeidézése, hogy hasonló természetű vállalatokat távolabbi időben mi módon és mily eredménnyel lehetett végrehajtani. Hasznos lesz, a palesztinai ásatásokat tekintve is, ily történeti párhuzamot jeleníteni lelkünk elé.

Az első archæologiai célból foganatosított ásatás, mely a Szentföldön európaiak részéről történt, egyaránt érdekes, nemcsak mint a helyszíni archæologiai kutatásnak a föld e részén úttörője, hanem az ásatások intézője — lady Ester Stanhope, a híres Pitt kalandos rokona, a Libánon fejedelemlője — személye és az ő általa kezdett ásatások körülményei miatt is. Érdekes ennélfogva erre nézve *Poujoulat*, a keresztes hadjáratok történetirójának Michaud-hoz intézett levelében (1831 április) foglalt élénk tudósítását meghallgatni: «Aszkalon helyén érkeztem meg . . . Megmutatták nekem azt a helyet, melyen a híres lady Stanhope 1814-ben folytatott ásatásokat; az ásatások nagy eseményt képeztek Palesztinában. E tényre nézve eddig ismeretlen részletek birtokába jutottam. A híres milady vállalatának sikerét biztosítandó, a muszlim hatóság segítségére szorult; elhitette tehát Szolimánnal, az akkói basával, hogy Aszkalon romjai között kincs van elrejtve, melynek kiásására sikerült neki engedélyt kieszközölni,*) oly feltétellel, hogy a kincs háromnegyedrészt a basának engedi át. A basa erre Abu Nabút-ot,

*) A keleti emberek egészen a legújabb időkig nem szabadulhattak azon előítéllettől, hogy az archæologiai ásatásoknak nincsen egyéb célja, mint kincskeresés; e balvélemény a palesztinai ásatásoknak sokszor volt hátrányára. V. ö. Neile *Palestine explored* 96. lapján.

Jafa kormányzóját utasította, hogy a nemes hölgyet Aszkalonba kísérje; a hölgyet sátrakkal, konyhaszerszámmal látta el és testőrségének felét neki engedte át. A lady-t ezenkívül orvosa, tolmácsa és M. Baudin, később damaszkusi francia ügyvivő kísérték. Tizenöt napon át 300 arab munkás ásott; az akkói basa zenekara zeneszóval buzdította őket a munkára: egyre háborús dallamokat fújtak. A feilah-ok mohén keresték a föld gyomrába rejtett aranyat, mely kincset szomjuhező gazdájoknak ígérve volt. Csak Pitt húga nem várt kincseket. Ő egy itt sejtett régi templomot akart felfedezni. Csakhamar, 40 oszlop került elő, három porphyrból, a többi gránitból; a föld színén háromféle kövezetet lehetett észrevenni, az emlék három korszakát jelzőt. Az első arab módot, a második keresztyént, a harmadik antik módot mutatott. A templom tehát előbb Asztarténak, a phoenikiaiak Venusának volt szentelve; később a keresztyén kultusz számára foglalták le; végre pedig Muhammed követőinek szolgált. Az antik kultusznak megfelelő részen egy óriási márványszobor feküdt, feje és lábai hiányoztak; a törzs magas hat lábnyi hosszúságú volt. A basa és az arabok azt hitték, hogy a szobor belsejében vannak a letett kincsek elrejtve, és a lady kénytelen volt a szobrot darabokra tördeltetni, hogy a basát meggyőzze arról, hogy nem akar semmit a megígért osztályrészből a maga számára megtartani. A szobor töredékeit még magam is láthattam Aszkalon romjai közé szórva. Ez a Stanhope-féle ásatások története. A negyven szobor ott hever egymás mellett, mint a sírjokból kiásott csontvázak. Még egy hosszú s köralakú íves karzatot is felfedezett a lady, Aszkalon földjének színe alatt.»*)

Ötvennyolcz évvel később már nem volt szükség az ásatásokat katonazene hangjai mellett végezni, nem volt szükség arra, hogy a kincskeresés meséjének leple alá bujjanak. De azért sok akadályt kelle leküzdenie Warrennek, míg a porta fermánjával felfegyverkezve Jeruzsálem basájától kieszközölte az engedélyt arra, hogy a szent városnak és szent helyeinek földjét ásóval kezelhesse. A fermán nagy tért engedett a basa és közegei ellenszegülésének. Mindenre lehetett a muhammadán szent hely jellegét sütni, ezeknek zavarása pedig a Warren fermánjában egyenesen ki volt zárva. Még a

*) *Correspondance d'Orient* (1831—1831) par M. Michaud et M. Poujoulat, VI. kötet 83. lapján.

temetőt sem volt szabad bántani. Pedig Jeruzsálem csakúgy hemzseg a muhammedán temetőktől. Aztán a basa meggyőződése, «hogy egyáltalán fölösleges ide jöni és Jeruzsálem körül ásogatni, midőn a muszlim hagyomány minden tekintetben kielégítő információval szolgál». ¹⁾ Sok tárgyalás után végre mindamellett sikerült Warrennek ásóját a szent templomtér (haram)-tól kellő távolságban Jeruzsálem földjébe vájni, és e pillanattól kezdve Jeruzsálem archæológiájának új korszaka hasadt. A mi nagyot a megelőző korszakok, midőn még kivételes kedvezmény volt, az úgynevezett *haram* területére csak lépni is, Jeruzsálem topographiájára nézve teremtettek; a mi nevezetes felfedezések tettek, attól a pillanattól kezdve, midőn 1833-ban Bonomi, Catherwood és Arundel engedélyt nyertek arra, hogy a Haram legelső tervrajzára hamaros helyszíni tanulmányokat végezzenek (néhányak szerint egy szomszédos ház tetejéről nézhették csak a Haram területét), addig míg Robinson az ő fényes kritikájával Jeruzsálem topographiáját a historiai kútfők összehasonlításai és pontos mérései által új alapokra fekteté, mely alapon mozogtak a későbbi kutatók 1868-ig ²⁾: mindaz elhomályosult azon felfedezések mellett, melyeket az ásó angolok Jeruzsálem földalatti részének tanulmányozása útján felmutatni képesek voltak.

A mai Jeruzsálem topographiai viszonyait az ókoriakkal összehasonlítólághat meghatározni, oly feladat, melyet e város történelmi viszontagságaiból folyt állapotok nehezítenek meg. Sok helyiség már évszázadok óta csak mint romhalmaz létezik, a romhalmaz alatt keresendő a városnak egy-egy pontja, melyet az ókor tudósításai említenek. Itt csak ásások segíthettek a topographiai igazság felderítésében. Aztán mennyi változáson ment keresztül e város azon sok ostromlás és kemény harczoktól megelőzőtt hódítás által, melyeknek alávetve volt. Egyre-másra Józsuétól Szelim szultánig tizenkilencszer volt e város hódító háborúk színhelye (1517), melyek által a város egyre pusztult és változott. A mos-

¹⁾ *Recovery of Jerusalem* p. 37 «and he assured me, it was perfectly absurd to come and dig about Jerusalem, when the Moslim tradition gave every information».

²⁾ Ez előzmények ismeretére nézve mindeddig nem használhatunk jobb útmutatót mint Rittert, az *Erdkunde* XVI. köt. 302. és kk. lapjain.

tani Jeruzsálem — úgymond Van de Velde ¹⁾ — ennél fogva nem áll egyébből, mint házakból, melyek egy sok izben elpusztult város romjaira és romjaiból épültek. Azonkívül a makkabæusok és rómaiak uralkodása alatt, a város falain belül, a halmok s völgyek nagy változásoknak voltak alávetve. Lehet-e ezek után esodálkozni, hogy mind maig sötétben botorkálnak, ha arról van szó, hogy Jeruzsálem helyiségeit, s mint Hezekiás, Nehemiás vagy Josephos idejében voltak, meghatározzák?»

És tényleg, hogy a bonyolódottabb kérdésekről itt ne is szóljak, Jeruzsálem topographiájának legelemiebb pontjaira nézve még mai nap is foly a vitakozás. A hagyomány — igaz — ritkán hagy cserben, de a mit a hagyomány mond, sok esetben nem egyeztethető össze azokkal a topographikus tényadatokkal, melyek az egykorú forrásokból merithetők. Az egyik vitás kérdést, melynek eldöntésétől függnek Jeruzsálem topographiájának legfőbb mozzanatai, s a melyre nézve az angol tudós Fergusson újabb időben számos hivatkozott nézetének, mely Jeruzsálem hagyományos topographiáját gyökerestül felforgatja, több évvel ezelőtt Asbóth János megismertette a magyar olvasó közönséggel ²⁾. Nem egészen független tőle egy másik vitapont, mely a jeruzsálemi topographia még elemiebb mozzanatát érinti. Tudva van, hogy Jeruzsálem nagyban véve két halmon épült, melyek között a Tyropoion név alatt ismeretes völgy vonul el. A keleti halom, melynek éjszakkéleti határán van a Bethesda tó (mai neve Birket Isrá'il, ³⁾) a bibliai Morija; rajta terül el a «*nemes Haram*» az ő két mecsetével, a halom tetejének valamelyik pontján — hogy melyiken, az is vitás kérdés — volt a jeruzsálemi templom; a nyugati halom déli részét azonosítják a Sion-nal, mely a város mai falain túl dél felé tovább terjed, legdélibb részén keresik és mutatják mai napig Dávid király

¹⁾ *Reise durch Syrien und Palaestina* II. köt. 225. lap.

²⁾ *A szent-sír temploma*. Archæologiai értesítő XIV. kötet (1880) 386—396. lapjain.

³⁾ Azaz az általános nézet szerint. Hogy mily bizonytalanok a topographiai azonosítások, abból is látható, hogy dr. Edersheim (1884), többször idézett munkájában, így szól a Bethesda-ról: «The narrative transport us at once to what, at the times seems to have been a well known locality in Jerusalem, though all attempts to identify it, or even to explain the name Bethesda, have hitherto failed.» (The life and times of Jesus I. köt. 4 2. lapján).

palotájának helyét. De e topographicus elrendezés semmiképen sem akar egyezni Neémias és Josephos adataival, melyek alapján újabb időben a Sion-t és Dávid palotáját eltagadják hagyományos helyöktől és átviszik a keleti halomra; sőt a tudományos topographia — melyet e részben Németországban különösen Alten báró¹⁾ és Dr. Klaiber képviselnek, — nem is szól már «Zionshügel»-ről, hanem csakis «Südwesthügel»-nek nevezi az évszázadok óta Sionnak nevezett halmot; meg a második helyen említett német tudós még az *Äzra*-nak nevezett szyriai erődöt, melyet Robinson óta már teljes biztossággal hittünk a nyugati halom éjszaki részén, nyomós érvekkel kibolygatta nyugalmából, hogy a keleti részre vigye át az Óphel nevű pontra, a Mória hegy déli lejtőjén.²⁾

Hát még a «*Királyok sírjai*»? Ha Jeruzsálem belső városát akár a damaszkuszi kapun (báb el'amúd), akár a Herodes kapuján (báb el-Zahari) elhagyjuk, és éjszaki irányban Jeremiás grottáján elhaladva odáig indulunk, a hová a modern rekonstrukció Jeruzsálem régi falait helyezi, rövid idő alatt egy helyre érünk, mely a «*Királyok sírjai*» név alatt ismeretes s melyet az arabok is e néven (*kubúr al-mulúk*) neveznek. E sírok alkotásáról akármily utazási kézikönyv ad felvilágosítást. Sokkal bonyolódottabb annak a kérdésnek az eldöntése, hogy mi alapon nyugszik és hogyan értendő e pontnak hagyományos neve? Természetesen a hagyomány Juda királyai temetkezési helyének mondja e sírokat, ámbar a királyok könyve egyre azt a feltevést kényszeríti ránk, hogy biz a királyok sírjai a királyi palota közvetlen közelében voltak, már most akár a régebben Sionnak nevezett részen, hol tényleg Dávid király sírját mutogatják mind mai napig³⁾, akár pedig, mint Alten és Klaiber akarják, a keletreviszi halom déli lejtőjén. Ily távol a város falán kívül semmi esetre sem lehettek. Robinson óta rendszeresen az a nézet vált uralkodóvá, hogy a mit «*Királyok sírjai*»-nak neveznek, nem egyéb, mint Helena adiabennai királynénak mauzoleuma; e királyné fiával, Izatessel együtt a

¹⁾ *Zion*. ZDPV. II. köt. (1879) 18—47. lapjain.

²⁾ *Zion, Davidstadt und die Akra innerhalb des alten Jerusalem* n. o. III. köt. (1880) 189—219. és IV. köt. (1881) 18—56. lapjain.

³⁾ E sírról és arab feliratairól l. Frankl L. A. *Nach Jerusalem* II. köt.

zsidó vallásra térvén át, Jeruzsálemben tartózkodott.¹⁾ És még oly hívő férfi is mint Chateaubriand, a ki nem igen bírt hajlandósággal arra, hogy a hagyománnyal szembeszálljon, e síremlékeket Helena királynővel és családjával hozza kapcsolatba, és a hagyományos nézet tarthatatlanságát a rendelkezésre álló irodalmi apparatussal bizonyítja.²⁾ Mindamellett *De Sauley* a francia akadémiaiban e sírokat a bibliában említett «*Királyok sírjának*» akarta bizonyítani, és ily czímen az emlék minden zezugának átkutatása alkalmával fölfedezett nagyszámú koporsófedeleket, ajtófeleket és egyéb maradványokat, nevezetesen szelenezéket, lacrymatoriumokat, lámpákat, érmeket stb. a Louvrenak ajándékozott, melynek palesztinai termében egymás mellett szemlélhetők.³⁾ Igen érdekes az a polémia, mely e kérdésről *De Sauley* és *Quatremère* között a *Revue archéologique* 1852-iki évfolyamában folytatódott. 1863-ban e síremlék egyik czellájában egy feliratos koporsót is talált *De Sauley* (21. sz. a.); a felirat «*Szaddán királyné*» névet tartalmazza, és *De Sauley* csupa consequentiából *Juda* egyik királynéja nevének akarja ismerni ezt a *Szaddán*-t; míg *Ganneau* azt bizonyítja, hogy a *Szaddán* név nem egyéb, mint sémi név, melyet *Helena adiabennai királyné* Jeruzsálemben vett föl.⁴⁾ Ez a felfogás, ha teljes alapossággal bizonyíthatnék be⁵⁾, végkép eloszlatná a királyok sírját illető és *De Sauley* által mindmáig védett hagyományt és megdönthetetlen alapot nyujtana *Robinson* véleményének.

Mindezen tényeket a sok közül itt azért emeltük ki, hogy megmutassuk, a Jeruzsálem tudományos topographiája mily sok ponton kerül összeütközésbe azokkal a meghatározásokkal, me-

¹⁾ *Palaestina* II. köt. 183. és kk. lapokon.

²⁾ *Itinéraire de Paris à Jerusalem* (Paris 1866, Firmin Didot). II. köt. 60. és kk. lapjain.

³⁾ Lásd: *Notice des monuments provenant de la Palestine et conservés au Musée de Louvre* (Salle judaïque); par Ant. Héron de Villefosse (Paris 1876) 17—45. számok (22—33. lapokon). Ugyanitt a *Kubúr al-mulúk*-ot illető teljes irodalom is el van sorolva.

⁴⁾ *Les fraudes archéologiques en Palestine* (Paris, 1885) p. 25.

⁵⁾ *Ganneau* egyelőre csak annyit mond, hogy: «*Je crois être en état de démontrer, que cette reine Sardan, parfaitement inconnue dans l'histoire, n'est autre que la reine Hélène d'Adiabene en personne.*»

lyeket a hagyomány alapján birunk a héber birodalom fővárosának emlékezetes helyeiről.

A hagyományos meghatározások nagyrésze, mint az eddigiekből láthattuk, Warren elődei által is leromboltatott. De a topographia sajtó hézagai csak ő általa töltettek ki. Történt ugyan ő előtte is némely úttörő felfedezés, melyből kiindulhatott. Ilyen p. o. az úgynevezett Robinson-féle ívhajtás (Robinson's arch), azon hídnak maradéka, mely hajdan a Tyropoion fölött a nyugati és keleti halmot egymással összekötötte; a Wilson-féle ívhajtás (Wilson's arch), mely a Josephos által említett templomi úthoz tartozónak bizonyult, és a melynek felfedezése lerontotta azt a téves feltevést, hogy a nagy római ostrom alkalmával Jeruzsálem régi alapfalai teljesen leromboltattak. És e téves nézet alaptalansága Warren ásatainak eredményei által fényesen bebizonyult. Mindjárt, midőn W. ásóját a város déli fala keleti oldalát körülvevő téren alkalmazta, a régi alapfállal találkozott, 50'-nyi mélységbe jutván, egy régi torony maradványait fedezte fel, talált galleriákat, melyeknek stilusa teljesen az ókori Palesztina építészeti stílusára vallott.

A falakat képező nagy köveken (vannak 11 méternyi nagyságúak) régi építész-jegyeket fedezett fel, részint vésvé, részint piros festékekkel a kövekre mázolván, melyeknek jellege az építészek korára nézve kételyt többé nem engedett. Minél tovább terjedt az ásatás hálózata, annál több nyomára akadt a régi falzatnak, annál több maradványaira a régi kor építészetének, melyek autentikus alakban most legelőször léptek a szemlélet elé. A Robinson-féle ívhajtás átellenében, az egész Tyropoion átmérője irányában, kellő távolságban egymástól hat aknát ásatott egészen az alapszíkla mélységeig. Ez alkalommal az ókori vízmedenczék és ciszternák léptek napvilágra, melyek a még most is a felületen látható némely forrással és ciszternával összeköttetésben levőknek mutatkoztak és fényt derítettek azon régi kérdésre: hogyan látták el vízzel a régi Jeruzsálemet. Csatornák és árkok, melyek a felfedezett falzat maradványai mentében előtűntek, világosan mutatták a falak irányát, szóval ez ásatások legelőször szolgáltatottak hiteles, az ókori irodalmi adatokat kiegészítő gazdag anyagot a régi Jeruzsálem kiterjedésére és helyrajzára nézve. És a felásott területen talált edények és egyéb tárgyak, úgymint a falak és galleriák külső

alakja erős fényt derítettek a héber ókor építészeti és művészeti viszonyaira.

E felolvasásnak nem lehet célja, hogy a felfedezéseket részletenkint ismertesse; csak azon mozzanatokat akarjuk jelezni, melyek a Palesztinát illető ismeretek előbbrevitelére befolytak, melyek azokat létesítették, és reámutatni azon irodalomra, melynek segítségével a felfedezések egész terjedelmével, úgy, mint minden részletével megismerkedhetünk.¹⁾ A szóban forgó felfedezésekkel legjobban természetesen azon munkából ismerkedhetünk meg, melyben a nagy vállalat vezetője «a földalatti Jeruzsálem»-ben végzett munkáinak eredményeit bemutatta.²⁾ Ez eredmények alapján természetesen a régi Jeruzsálem topographiája egészen új alapra lett fektetve; hisz még De Vogüe, a ki az angol munkát megelőzőleg a maga fényes munkáját tette közzé, a «Haram es sberif»-ről csakis a Catherwood-on alapuló tervrajzból indulhatott ki.

Nem kell bőven kiemelnem, hogy az ásatások és eredményei nem csak a topographiának és történelemnek jelzik lényeges haladását. A felfedezett ókori építészeti emlékek, kellett, hogy a palesztinai építészet történetét is felvilágosítsák. Már azelőtt is Palesztinában és Phœniikiában mindenfelé a lesimitott szelőkkel (bevelled, Fugenränder) ellátott kövekből alkotott falakat találtak a kanaáni építészet legősiebb emlékeiben.³⁾ A jeruzsálemi ásatások alkalmával Warren e modor különféle ősi válfajával találkozott ismét, és már e jellemvonásból, mely az alapfalakat Palesztina eddig ismert legrégebb emlékeivel hozta kapcsolatba, a kiásott alapfalak és galleriák régi keltére következtetett.⁴⁾ Az ásatások

¹⁾ Warren ásatainak legelső eredményeiről lásd: *Ausland* 1868. *Pötermann*, Mittheilungen 1868. p. 290. kk.

²⁾ Charles Warren: *Underground Jerusalem; an account of some of the principal difficulties encountered and the results obtained. With a narrative of an expedition through the Jordan valley and a visit to the Samaritans.* London 1876; szárazabb modorban, de teljesebben a *Recovery of Jerusalem* p. 35—336. lapjain «Excavations at Jerusalem» című fejezetben.

³⁾ Utalok Ritter *Eräkunde*-jének következő helyeire, hol az illető emlékekről szó van, és a régibb kútforrásokra és adatokra is utalás; XV. 243., 628.; XVI. 233., 236., 241., 265., 629.

⁴⁾ *Recovery of Jerusalem* 390. lap. R. Phené Spiers: *The architectural remains of Palestine* 388—405. ll.

fontos műtörténeti eredményekkel jártak. A Palesztinában történelmi életének különféle idejében keletkezett építészeti emlékek és történelmi korszakok szerinti megkülönböztetése és osztályozása tudományos alapon csak most volt keresztülvihető, és akadtak is tudósok, kik a palesztinai építészeti adatokat tudományos rendszerbe hozták és a műtörténet czéljaira értékesítették.

A PES. egyik mérnök tagja, ki a társulat összes munkásai között leginkább tűnik ki azon messzeható combinatiók által, melyeket a felfedezett tényekből levonni képes — oly képesség, melynek alkalmazása sokszor hitta ki ellene a német kritika szigorúságát — az ásatások eredményeit a felületen található emlékekkel összehasonlítólagon tanulmányozván, megvetette alapját a palesztinai (természetesen csak nyugati részéről lehet itten szó) építészet történetének. Sikerült neki öt-féle építészeti emléket osztályozni és szerintök az emlékeknek öt történelmi réteget construálni, melyek a Palesztina történelmi életének megfelelnek; ugyanis 1. az ó-heber, 2. a Herodes korabeli, 3. a byzánzi, 4. a keresztések korabeli és 5. a szaracén építészeti stílust,¹⁾ mindegyiket az ő jellemző sajátságaival ismertetve.

Ez ásatások s kutatások készítették elő a jeruzsálemi s általán a palesztinai archæologia fejlődését, mely most mind további problémák felé fordul és rohamos lépésekkel halad előre. Nagy része van e haladásban Ganneau, francia tudós erélyes buzgalmának. 1864-ben De Vogüe gróf még azt mondhatta el, hogy az ókor egyik városa sem kínál oly kevés feliratot mint Jeruzsálem. A nevezett francia tudós, kinek működése még ez értekezés VIII. fejezetében fogja igénybe venni figyelmünket, s ki kormányja megbízásából 1881-ben kutatott s gyűjtött Palesztinában, alig egy év alatt százát jóval meghaladó heber, phénikiai, görög és latin inscriptióval, melyeket e kutató kirándulása alkalmával gyűjtött, gazdagította a palesztinai archæológiát.²⁾

¹⁾ *Notes on architecture in Palestine* (Quarterly Statements 1878, 29—40. lapjain).

²⁾ Ch. Clermont Ganneau. *Mission en Palestine* 5-tome rapport (Paris, 1884).

VII.

Még nem veszünk búcsút az angol PES.-től; mert szándékunk szólni még azon hatásról, melyet a nagy tudományos vállalat három irányban gyakorolt.

De mielőtt e pont előadására mennének át, szükségesnek tartjuk, megismertetni főbb mozzanatait azon nagy irodalomnak, melyet közvetlenül e társulat segélyével létesített kutatási munka megteremtett; egyrészt azért, hogy a reáutalásunk alapján utána-járni kívánókat a legfontosabb irodalmi segédeszközökre nézve útbaigazítsuk; másrészt pedig azért, hogy a társulat munkásságának e legfontosabb mozzanatát érintetlenül ne hagyjuk. Természetes, hogy csakis a Palesztinára vonatkozó irodalomra szorítkozunk és érintetlenül hagyjuk a Palesztinán kívüli részletekre vonatkozó munkákat, melyeket a társulat szintén belevont körébe, midőn a tulajdonképeni Palesztinán túl a határos területekre, a mennyiben a bibliai régiségekre nézve érdeklél birhatnak, szintén kiterjesztette figyelmét.*)

A PES. fennállása kezdetétől tagjait és a tudományos közönséget negyedéves füzetekben rendszeresen szokta megismertetni azon kutatásokkal és eredményekkel, melyek a működése körébe tartozó területeken — ugyanis a nyugati Palesztinán kívül éjszak felé a Libanon vidékén s Szyriában, dél felé a Szináj félszigeten és a »vándorlás sivatagjában» — végbementek. E negyedéves folyóirat (1869 óta) ily czímen jelenik meg: *Quarterly statement. Palestine Exploration Fund* és időszaki repertoriumát nyújtja a kutatás menetének rövid jegyzetekben és hosszabb cikkeken s kitérésekben. E folyóirat nyers anyagát tartalmazza a Palesztina körül történt

*) Csak egy nevezetes munkát akarok itt kivétlesen felemlíteni, a szerencsétlenül járt Palmer E. H. könyvét az exodus sivatagjában véghezvitt kutatásokról, mely ez épp oly szellemes, mint merész tudós előbb (1868—69) az *Ordnance Survey Expedition*, majd később 1869—70-ben a *PEP.* megbízásából Szináj félszigetén, a Tih-sivatagban, Idumacában és Moábban tett útazását és ennek geographiai s archæologiai eredményeit tartalmazza. Címe *The Desert of Exodus* (London, 1871); hozzáférhetőbb a német fordítás: *Der Schauplatz der vierzigjährigen Wüstenwanderung Israels. Fasserreisen in der Sinai-Halbinsel und einigen angrenzenden Gebieten.* (Gotha, 1876.)

bűvárlatoknak és különösen archæologiai tekintetben is az első kézből származó anyaggyűjteményt és adatokat nyújtja elénk. Időről-időre a társulat egyes munkásai a Quarterly statements-nek egy tárgyra vonatkozó eredményeit rendszerbe sűrítve külön munkákban foglalták össze. Eddigi fejtegetéseink szempontjából különösen a következő kötetekre utalok: *Our Work in Palestine being an account of the different expeditions sent out to the Holy Land by the Committee of the P. E. F. since the establishment of the Fund in 1865.* E könyvnek 9-ik kiadása (1877) fekszik előttem, és a kiadások száma eléggé jellemző azon érdekre nézve, mely az angol közönség részéről e vállalatot támogatja. — *The Recovery of Jerusalem. A narrative of exploration and discovery in the city and the Holy Land, by Capt. Wilson R. E., Capt. Warren R. E. etc. etc.* (1871.) E munkában vannak összefoglalva a társulat munkálatainak különösen archæologiai eredményei; benne adnak számot gazdag illusztrációk kíséretében az ásatásokról, melyeket eszközöltek és a tényekről, melyeket az ásatások alapján felfedeztek és bizonyosokká tettek. Még Conder munkáját *Tent Works in Palestine* (2 kötet, 1879) említem fel a sorban, minthogy a főbb geographiai és topographiai azonosítások, melyeket az expedíció tudósai koezkázttattak, e munkában vannak népszerű alakban előadva és megokolva.

De mindezen publicatiók csak előmunkálatai gyanánt tekintendők azon nagy összefoglaló munkának, melyet a P. E. F. működése első nagy korszakának úgyszólván befejezőjéül és zárköveként közreboesát. Már említettem, hogy az angol társaság az Amerikában keletkezett Palesztina-társulattal olyképen osztozkodott, hogy a maga számára a nyugati Palesztinát választotta munkája teréül. A nyugati Palesztina helyes és rendszeres felkutatását és e kutatások feldolgozását rövid, alig 18 év alatt tényleg befejezte a nyugati Palesztina térképeinek (*Maps*) kiadásával, melyek a geographiai kutatások eredményeit szemmel láthatólag tárják elénk. E mappák mellett jelennek meg az úgynevezett *Memoirs of the Survey of Western Palestine* 7 kötetben, melyek egyrészt a mappákba jegyzett geographiai és topographiai tények magyarázatát és megokolását, másrészt pedig mindazon felfedezések előadását tartalmazzák, melyek a geographiai felméréseket kísérték. E *Memoirs* nyújtják elénk a P. E. F.-nek úgyszólván tudományos

zárszámadását 18 éves munkálkodásáról. E gyűjteményes munka 5 sectióra oszlik, és nem sajnálom azok tartalmát itt felsorolni, a végre, hogy az e bűvárlatok iránt érdeklődők e felsorolásból is szemmel láthassák azon nagy kört, melyben e vállalat a Palesztina ismeretének irodalmi kútforrását fogja képezni. Az I—III. kötet tulajdonképen a mappák magyarázatával foglalkozik «with additions historical and archæological by Captains Conder and Kitchener»; Száz meg száz tervrajzot találni benne; a IV. kötet a nomenclaturát magyarázza, az V. köt. «Special papers on the Archæology topography ect. of the country. Reprinted from the Quarterly statement.» Kitünően archæologiai érdekű a VI. kötet, melynek ez okból teljes címét másolom le: *A complete account of the excavations and researches in Jerusalem from 1866 to the present time. With a portfolio of plans and drawings. By Colonel Sir Charles Warren.* Ugyanezen kötetben: *A history of the Architectural Monuments in the City, by Captain C. R. Conder**, továbbá itt fognak előadatni a német Palesztina-társaság (rá térünk erre is) úgymint Clermont-Ganneau ásatásai és ezeknek eredményei. — A VII. kötet Rev. Tristram tollából Palesztina faunája és flórájának tárgyalását fogja tartalmazni, ugyanazon tudós tollából, ki a P. E. F. munkálatait megelőzőleg oly tanulságos és eddig még felül nem mult kézikönyvet nyújtott a Szentföld természetrajzi és physikai viszonyairól.*)

Ugyan csak e társulat által nyújtott tudományos segédforrások során nem utolsó helyet foglal el az a palesztinai múzeum, melyet Londonban létesített, és mely azt a nagyérdékű gyűjteményt egyesíti, melyet a társulat munkásai közel két évtizeden át folyt helyszíni kutatásaik alkalmával összeállíthattak, úgymint copiáit a Palesztinára vonatkozó, de egyébütt elhelyezett leleteknek. Az Európába át nem hozható tárgyakat, úgymint Palesztinának a társulat által kiküldött expedíciók által észlelt minden nevezetőségét fényképekben sokszorosították, melyek mindenki számára hozzáférhetők. Bátran állíthatni, hogy a PES. minden tekintetben kezünkre szolgáltatva az anyagot, hogy a Palesztina multját és

*) *The land of Israel, a Journal of travel in Palestine undertaken with special references to its physical character.* 3-ik kiadása 1876-ban jelent meg.

jelenét éppen oly alaposággal tanulmányozhatjuk, mint a földgömb bármely más vidékéét. Húsz évvel ez előtt ily tanulmányokra nem kínálkozott még elegendő apparátus.

VIII.

Szólnunk kell még azon hatásról is, melyet az angolok munkája közvetve is gyakorolt azon ébresztés által, mely tőle a tudomány egy parlagon heverő csoportjára nézve kiindult.

E hatást kétféle irányban tapasztalhattuk. A Palesztina régiségeivel való sűrű foglalkozás felkeltötte az érdeket a bibliai ó-kor egykorú tanúi iránt, és Palesztina területén éber megfigyelést biztosított minden emlék iránt, mely a bibliai ó-kornak felvilágosítására szolgálhatott. E mozgalomnak köszönjük a *Mésa moábita király diadaloszlopát*, egyikét a bibliai ó-kor legfontosabb dokumentumainak, melynek, ha felfedezését nem is egyenesen a PES.-nek köszönjük, előkerülése mindenesetre azon érdeklődés eredménye, melyet e társulat a palesztinai régiség iránt ébresztett.*)

A *Mésa király diadaloszlopa* tanulságos volt nem csak a bibliai történelemre, nem csak a sémi palaeographiára és palesztinai régiségtanra nézve: tanulságot nyújtott ezen ó-kori emlék még egy pár ázsiai iparlovagnak is. A régi Moábitis lakói alig hitték addig, hogy az ő földjük rejthet magában oly kincset, melynek megszerzéseért európai nagyhatalmasságok versenyeznek: most megtudták; egy pár rosszlelkű jeruzsálemi lakos nem esékély bámulatára még azt tapasztalta, hogy mennyi pénzt ad Európa egy darab kőért, melyre bizonyos alakú betűk vannak vésvé; mily boldogság érzete tükrözött le arcukon, midőn e köemléket megpillantották és értelmét megismerték. E tanulságból hasznot kívántak húzni és az a mód, melylyel Európa egy pár nagy hírű epigraphusa és egy nagy birodalom múzeuma lépre ment a moábita sivatag «sátras beduinjainak» és a szent város egy csomó

*) Irodalmunkban ez emlék bőven lévén már ismertetve, itten pusztán megemlézése is elegendő. Lásd Ballagi Mór: *Mésa Moáb királyának diadaloszlopa* (Budapest 1872. in 4°); e munkában foglalt és a többi tudósoktól eltérő magyarázatokat e sorok írója, a munkának a *Prot. tudom. Szemle*ben közölt kivonata alapján ismertette a *Zeitschrift der deutschen morgenl. Ges.* XXIV. (1870) 710. lapján.

hamisítójának, kik e czélra egymással szövetkeztek, a palesztinai archæologia történetét egy valósággal mulattató lappal gazdagította meg, mely lapnak homlokára tündöklő betűkkel e szó van felírva «*Moabitica*.»

A «*Moabitica*» lidércnyomásától a tudományos világot egy szellemes francia tudós szabadította meg; az általunk már említett Charles Clermont Ganneau, előbb Jaffában és Jeruzsálemben francia konzulátusi tisztviselő, most archæologiai professor Párisban. E férfiú volt a PES. egyik leghasznosabb munkása az archæologia terén. Archæologiai széles munkaköre a «*Revue archéologique*» olvasói előtt nem ismeretlen, mely folyóirat tartalmazza legfontosabb felfedezéseit és tanulmányait. E tanulmányok egyik irányával más helyen volt már alkalmam bírálatalilag foglalkozni: azon módszerrel, melylyel Ganneau a kanaáni régi kultusz maradványait a mai néphitben foglalt elemekből kibámozza.¹⁾ Munkálkodása szoros összeköttetésben áll a PES. tevékenységével, és ezért ez értekezésünkben nem hagyhatjuk nevét és működését megemlékezés nélkül.

A PES. munkásai a dolog természete szerint leginkább angolok; de azért bármely nemzethez tartozó tudósok és bűvárok részt vehetnek e társulat munkálataiban. És tényleg sem angol, sem külföldi tudós a Society révén oly hathatósan nem segítette elő a Palesztina régiségeinek ismeretét, mint a francia *Clermont Ganneau*; elősegítette pedig azt mint felfedező, mint a felfedezéseknek historiai méltatója, és mint a gomba módra burjánzó hamisítványok leálezője. Cl. Ganneau a szerencsés felfedező, a tudós értelmező egyúttal valóságos archæologiai *detektiv*-nek bizonyult a palesztinai régiségtan terén. Valamint a legnevezetesebb korszakos felfedezések az ő nevével vannak kapcsolatban — sok egyében kívül a *Mésa-kő* története is az ő nevével van összefűzve, — úgy a legfinomabban kigondolt falsumoknak ilyenekül való felderítése is az ő nevéhez fűződik. Neki köszöni a tudományos világ a berlini «*Moabitica*» kiküszöbölését is. Az általa leálezott hamisítványokról most egy igen tanulságos kis kötetben²⁾ érdekesítő

¹⁾ *Le Culte des saints chez les Musulmans* p. 59—67. (*Revue de l'histoire des Religions* II. — 1880 — p. 317—24.)

²⁾ *Les fraudes archéologiques en Palestine* (Paris, Leroux 1885).

módon ad számat. E könyv mindenkinek, kit a Szentföld régiségei akár mint theologust vagy archaeologust, akár mint philologust érdekelnek, tanulságos és élvezetes olvasmányt fog nyújtani. Különösen a berlini «Moabitica»-ról szóló fejezet egyik tanulságos lapját képezi egyrészt a gondatlan hiszékenység, másrészt pedig a tudományos makacsság krónikájának.

Shapira jeruzsálemi könyv- és régiségkereskedő védő szárnyai alatt Jeruzsálemben egy egész műhely létezett, melyben többnyire arab fazekasok tucatszámra gyártottak mindenféle bábukat, agyagedényeket, melyekbe szándékos ügyetlenséggel mindenféle betűk vésvék, a Mésa felirat betűinek többé-kevésbé megfelelők. Úgy intézték a dolgot, hogy e készítmények Moáb földjéről kerüljenek Jeruzsálembe a német konzulátus közegeihez, kiknek kíváncsisága és ez állítólagos moabita emlékek megszerzésére irányuló buzgalma fokról-fokra mindinkább felcsigáztatott. Hogy a feliratok szövege nem igen akart értelmet adni, az csak emelhetett szemökben a tárgyak értékét: ki tudja mily nyelvtörténeti problémákat rejtenek az ősi-sémi pogányság primitív művelődésének ez emlékei. A «Moabitische-Räthsel» egyik kedvelt műszavává lett a német tudományosság e szakmájának művelői között, élükön Schlottmann Constantin, a hálai egyetem tanára, kinek nógatására egyre folytak az alkudozások a ravasz beduinokkal és a még ravaszabb városi arabokkal. Az a tény, mely később ez állítólagos régiségek lelezetésének erős védbástyája volt, hogy tudniillik az ó-moabiti fazekas munkákon látható feliratok betűi szakasztott másai azon betűknek, melyek a Mésa oszlopának Szelim al-Kári által készített másolatain láthatók, nem zavarta a hívőket. Pedig Ganneau még azt is kitalálta, hogy a párisi régiségtárban meglevő egy moabita származású mellszobor alján moabita felirattal, teljesen annak a Szelim al-Kárinak ábrázatját mutatja. A német konzulátus és ennek lelkésze, Weser licentiátus, egyre buzditották a tanárt ez állítólagos emlékeknek országos költségen való megszerzésére irányuló agitációjában, és gúnyolva gúnyolták Ganneaut, ki a Moabiticák legelső feltűnésétől kezdve váltig hangoztatta eleinte a valódiságuk ellen táplált gyanuját, míg azok megtekiütése és feltalálásuk körülményeinek meghallgatása bizonyossá tették azt a meggyőződését, hogy a német tudósok és a moabita régiségeket az ő tanácsuk alapján megszerző régiségtár egy óriási csalódás küszöbén

állnak. Tartattak pedig Jeruzsálemben konzuláris enquete-k, helyszíni szemlékkel egybekötött valóságos bírói vizsgálatok, melyeknek eredménye a mint Ganneaut negatív felfogásában, úgy a jeruzsálemi németeket a moabita ereklyék valódiságába helyezett bizalmukban erősítették meg, és azon hitőkben, hogy a német kormány csak helyesen cselekedett, midőn a moabita kincsét 20000 tallér árán megvásárolta és a berlini kir. múzeumban elhelyezte. A németek nézetét ez időben a Palestine Exploration Fund munkásainak könnyű hite erősítette meg. Kétkedő csak egy létezett: Ganneau, ki ez állítólagos emlékek közül vagy 200-nak másolatát a PEF. londoni múzeumában szemlélhette meg. Növekedő kétkedőse és a helyszínen eszközölt bővebb információk őt egy turpis szövetség fényes leleplezésére vezette. A németek között is kezdett a skepsis tért hódítani. Kautzsch és Socin munkája (1876)* valóságos bombakép ütött a hívőknek táborába, melyet még mindig Schlottmann vezérelt. E munkával, a benne érvényesített tárgyi és a lényegre vonatkozó argumentumokon kívül az ily emlékek vizsgálatának egy új módszere lépett életbe: a betűk statisztikai viszonyainak megvizsgálása. A valódi emlékekből a betűk előfordultának bizonyos statisztikai aránya vonható le; ez arány alkalmazása fényesnél fényesebben igazolta a feliratokban alkalmazott betűk összerakásának mesterséges voltát. Az emlékek feltűnésének, alakjának, stb. szorgos és részrehajlatlan megvizsgálása után már alig akadtt komoly tudós, ki ez állítólagos moabita munkákat, melyek a magok rámeisterkelt naivitásával a valódiság, némi obscenitások által a természethez való hűség benyomásának előidézésére voltak szánva, hamisításoknak ne ismerte volna. A berlini múzeumból csak 1876-ban távolítottak el, miután Dr. Perti porosz országgyűlési képviselő ez ügyben a kormányt keményen meginterpellálta. Nagyon érdekes ez öszefüggésben Mommsennek pár szava, melyeket ez alkalommal koezkáztatott: «Be kell vallanom, — úgy mond, — hogy ritkán láttam nemzetközi tudományos vitát, mely német részről hasonló illetlenséggel folytatott volna. Csak nyilvános bevallással lehet ez igaztalanságot kissé enyhíteni. Az a mód, melylyel tudósaink és féltudósaink nagyrabecsült francia

*) I. ismertetésemet az *Egyetemes Phil. Közöny* I. köt. (1877) 219. lapján.

és angol tudósokkal bántak egészen azon pillanatig, hogy be kellett vallani azt, hogy nekik volt igazuk, épenséggel méltatlan és egyáltalán megbocsáthatatlan.* Még egyet kell megemlítenem. Nékünk is volt szerencsénk a moábita régiségekből egy csomót itt Budapesten tisztelhetni. Az idei országos kiállítás keleti pavillonában elhelyezett jeruzsálemi szokrényben az ős-kori moábita fazekasságnak egy pár remeke volt látható, melyeket barátom ésvolt libanoni utitársam Dr. Schwarz, most jeruzsálemi főorvos, Jeruzsálemben, úgy látszik a Shapira-Szelim-féle gyárnak Berlinbe el nem szállított maradványaiból gyűjtöttek.

Tegyük még hozzá, ámbár e tény nem ez értekezésünk keretébe tartozik, hanem a Shapira viselt dolgainak kapcsolatában megemlítést érdemel, hogy Sh.-t a berlini esemény következtében alakult művelt közvélemény nem ijesztette el azon útról, melyre a régiségek hamisításának terén lépett. Nem kell itt bőven szólnom, mert annak idején a hírlapokban elég terjedelmesen voltak az ügy különféle fázisai ismertetve, Mózes ötödik könyvének ama ősrégi és a közönséges szövegtől annyi érdekes eltérést felmutató kéziratáról, melyet 1883-ban Shapira előbb a berlini királyi könyvtárnak, és midőn ez nem igen mutatkozott hajlandónak lépni, a British Museumnak kínált. Ez intézet nagytudományú szakembere, Rev. Dr. Ginsburg, kinek massoretikus munkája nem rég az angol királyné költségén jelent meg, és a ki az ereklyét őjnapal vizsgálta és vizsgálódásának haladásáról napról-napra a *Times*-ben tett közze bulletíneket, melyeknek tartalma lapjainkba is átszivárgott, pusztán enthusiasmból — hisz a kézirat a Mesa diadaloszlopának ősrégi betűivel volt írva — és a becses variánsok által megbüvölve, valamint a nagy közönség izgatottsága által elragadva és a vakmerő hamisító bátorsága által, — milliomokat kért kincse átadásáért — lefegyverezve, aligha nem ismételteti az angolokkal Schlottmann és a berlini múzeum keserű csalódását. De ez esetben is Ganneau még elég jókor megjelent a színhelyen. Igaz, hogy már az ő fellépése előtt is reámutattak annak lehetlenségére, hogy Moáb nedves klímájában a pergamen hártya nem kevesebb mint 2500 esztendeig minden bántódás nélkül megmaradjon. De a hamisítás pozitív mozzanatait ő fedezte fel legelőször. Ő, ki Sh. szentírását csak üveg alatt szemlélhette, a mint a bámuló tömeg számára annak egyik részlete ki volt állítva, a leg-

csekélyebb külsőségek figyelembevételével azonnal rá ismert a hamisítás legvastagabb jeleire és az Athenaeumban közzétett levelei által megkímélte az angol tudós világot attól, hogy csak egy pillanatig is komoly vizsgálat tárgyává tegye; a közvéleményt meg attól, hogy lelkesedését feesérelje oly iratra, mely egyes columnáinak összefüggésztésével, a vonalak irányával is elárulja hamisított voltát. Hát még mikor palaeographiai, nyelvészeti és kritikai mozzanataira is kiterjeszkedtek! Ez irodalom legérdekesebben és legmegragadóbban írt darabjai közé tartozik G. már említett legújabb könyvének az a fejezete, melyben e kézirat európai történetét elkezdve annak legelső fellépésétől egészen Sh.-nak egy rotterdami szállóban történt öngyilkosságáig, elbeszéli.*) El kell e könyvet olvasni azért, hogy alaposan megismerjük, hogy az európai utazók mohó felfedezési vágya mily vakmerőségekre esábitotta e régiségek gyártóit, és hogy mily könnyű hittel találkoztak eleinte azoknál, kiknek lelkesedése nem engedi első sorban a kritikai érzéket felébredni ily emlékek láttára. Ott van Dávid király pecsétje ó-héber betűkkel, ott van a Vádi-Kaddúm-féle felirat, melyben ó-héber és déli arab betűk vegyest fordulnak elő, s melyben a hamisítók valószínűleg a sémi palaeographia történetének egy új talánya által akarták a kincseket kereső európai tudományt meglepni, ott vannak hamisított zsidó siklusok, szertartási eszközök, pl. o. feliratokkal ellátott lámpák (lychnaria), héber phoenikiai talismánok, és hogy mindenkiből legyen, magának Sámsonnak, a bibliai hősnek érzekoporsója egy harmadfélsor ó-héber felirattal, melyet Shapira 1877-ben Londonban mutogatott a berlini Moabiticá-k leülelézése után. A szél abban az időben még Angliában is a skepsis irányában fújt, és Sh. úr, midőn azt látta, hogy biz a Sámson koporsóját még azok sem karolják fel, kik moabita agyagistencinek megadták volt a kellő tiszteletet, azzal a kijelentéssel tisztázta magát, kit akkoriban még senki sem tartott a hamisítások büntársának vagy plane szerzőjének, hanem szintén

*) A Shapira-féle kézirat európai történetének utolsó mozzanatát különben m. é. július hó 16-án beszélte a krónika; e napon dr. Ginsburg nyilvános árverés alkalmával Londonban 3 shillingen vette meg e kincset, melyet bírtokosa annak idején köze 1 millió fontért kínált a British Museumnak.

csak a csalók áldozatának, «hogy ő a füresa emléket csak azért hozta, hogy az európaiaknak a Palesztinában divó hamisítások próbáját mutassa be, és hogy bebizonyítsa, hogy tényleges hamisítványra mily könnyen lehet ráismerni.»

A bibliai codex gyártása óta a hamisítók, úgy látszik, fegyverszünetet tartanak, de talán igaza van Ganneaunak, hogy «eljön megint az idő, midőn viselt dolgaik egy kissé feledésnek indulnak, ismét rá adják magokat mesterségökre, és nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy műhelyeikből a Mózes által széttört törvénytáblák fognak kikerülni, vagy a sioni kabinet sárga-könyve, mely a Salamon zsidó királynak Hiram phœnikiai királylyal és Sába királynőjével folytatott diplomatikai levelezését fogja bemutatni.»¹⁾

A Mésa király diadalemléke után a legnevezetesebb ó-kori emlék, melyet Palesztinában találtak, bizonyára az úgynevezett *Siloah-felirat*. Ez a felirat mind tartalmi tekintetben, mind pedig nyelvezetére nézve, főleg pedig palæographiai szempontból fölülte fontos adat és megbecsülhetetlen okirat. Keletkezésének korát némely vérmes tudós, különösen az angolok, nagyban túlbecsülték, Sayce Salamon király idejébe teszi ez emlék keletkezését;²⁾ e kalandos feltevés ellenében túlsúlyban van az a nézet, hogy az emlék körülbelül 200 évvel a Mésa-féle emlék keletkezése után, tehát körülbelül a VII. században Kr. e. készült. E feliratot a tudomány egy pár gyereknek köszöni, a kik 1880-iki június havában Jeruzsálem egy 533 méternyi hosszúságú csatornájában fürödtek, mely az úgynevezett Szűz Mária-forrást a Siloah-tóval köti össze. Ezt a csatornát már Robinson is 1838-ban és azóta többen igen behatóan vizsgálták meg, de semmi feliratot sem láttak ott. A fürdő gyermekek egyike, véletlenül Schick württembergi építőmester tanítványa, a kösziklának, melyen a csatorna keresztül van vezetve, falán idegenszerű betűkhöz hasonló vonásokat vett észre. Schick a dolgot megvizsgálván, azonnal észrevette, hogy a betűk a Mésa-féle betűkhöz hasonlítanak, és maga sem palæographus, sem orientalista nem lévén, a sok helyütt elpusztult felirat körülményes ismertetését a német «Palesztina-társulat»-tal közölte. E tes-

¹⁾ *Les fraudes archéologiques en Palestine* p. 37.

²⁾ *Quarterly Statement* 1883. p. 210.

tület ez új tudományos felfedezést teljesen magáévá tette és, egyrészt saját költségén Schick által a felirat hozzáférhetővé és olvashatóvá tételére nézve a csatornán szükséges munkákat eszközölteté — mert oly állapotban a minőben a feliratot legelőször látták, még legprimitívebb lemásolása is lehetetlen volt — másrésztől folyóiratában különösen Kautzsch tübingiai tanár, e társulat egyik előljárója, alapos akribiával segítette elő a felirat fenmaradt része minden apróságának nyelvészeti, palæographiai és történelmi magyarázatát.¹⁾ Ehhez több német, francia és angol tekintély egyes javításokkal hozzászólt, úgy hogy ma a feliratnak tartalmát, a mennyiben annak egyes részei a fenmaradásra alkalmatlan feltételek folytán, a melyek között a felirat a csatornában két évezreden át létezett, el nem málltak, pontosan ismerjük, annál pontosabban, mint hogy *Guthe*, a német Palesztina-társulat titkára, ki tudományos kutatások czéljából Palesztinába küldetett, mindent, a mit a felirattól olvasható állapotba lehetett helyezni, vegytani eszközök által az értelmezésre alkalmassá tett. Ezövegből az tűnik ki, hogy a kösziklába, melynek egyik falán találtatott a felirat, 500 méter hosszúságú tunnelt furtak az ó-héber mérnökök arra a czélra, hogy a Szűz Mária forrását a Siloah tavával összekössék; még pedig úgy jártak el kicsinyben, a mint napjainkban a Cenis és Gotthárd átfúrása alkalmával eljárak, hogy a fúrást a köszikla két oldalán egyidejűleg kezdték és folytatták, mignem a szikla kellő közepében a mindkét oldalról munkáló emberek találkoztak egymással. A felirat így szól:

«[Be van végezve] az átfúrás; és ez volt az átfúrás módja: A míg [a munkások befurták] a vésőt az egyik a másikkal átellenesen, és még három rőfyai átfúrni való volt; [hallotta] az egyik a másiknak hangját, hogy baj (?) esett a sziklán jobbról és [bal]-ról. És az átfúrás napján, a munkások egymás ellenében vésőt vésőre ütöttek, és a vizek a forrásból a tóba folytak vagy ezer két száz rőfyigyre. Száz rőfyai volt a szikla magassága a munkások feje fölött.»²⁾

Az ily fajtájú felfedezések lehetősége és általok a palesztinai

¹⁾ *ZDPV*, III. köt. 54., IV. köt. 102.

²⁾ L. Deronbourg József tanulmányát «*L'inscription hébraïque du Siloah près de Jérusalem*». (*Revue des études juives* III. köt. [1881] 161—172. lapjain.)

régiség iránt a kritikai érzék felébresztése képezik egyik irányát azon hatásnak, melyet a PES. munkálkodása érvényesített.

E hatásnak egy másik irányáról is kell meg ez összefüggésben szólnunk.

Nem legutolsó rendű eredménye ugyanis az angol vállalatnak az a buzdítás, melylyel önkéntelenül Európa más országainak társadalmára hatott. Franciaországnak p. o. régi idők óta voltak tudós utazói, kik teljesen saját erejükből nagy kutatásokat végeztek Palesztinában, és a reá vonatkozó irodalmat örökbeeső adalékokkal gazdagították. Szükség-e például egyebet említeni, mint *De Sauley* és *De Vogüe* munkáit? A francia tudományos világ érdeklődése a palesztinai földrajz iránt különben is számos jelekben nyilvánult.¹⁾ Az angolok példája azonban, mely bebizonyította, hogy mennyi eredményt képes e téren a testületi együttműködés előteremteni, a francia kormányt is arra buzdította, hogy 1870-ben *Guérin* abbét, ki már 1863 óta többnyire saját költségén kutatott volt Palesztinában,²⁾ Samaria és Galilaea tanulmányozása tekintetéből természettudósok kíséretében küldje a Szentföldre, mely kiküldés eredményei között legnevezetesebb a Modin-ban véghezvitt ásás és a Makkabeus Simon szülei és testvérei tiszteletére emelt híres síremlék felfedezése volt.³⁾ Később *Guérin* hasonló küldetésben járta be a Libanon tájékát.⁴⁾ E sorba tartoznak *Ganneaunak* is a francia kormány megbízásából a helyszínén véghez vitt kutatásai, melyeket már fentebb (a 32. lapon) volt alkalmunk érinteni. Ugyanesak Franciaországban alakult a *Société de l'Orient latin*, mely a régi itinerariumok kritikai kiadását

¹⁾ Megemlítem a francia Institut 1863-iki pályakérdését: *a l'état de la géographie de la Palestine*. A pályadíjat hazánkban Neubauer Adólf, jelenleg oxfordi tanár és könyvtárnok nyerte el 1868-ban (Párisban) kiadott munkájával.

²⁾ Ez utazás irodalmi eredménye *Guérin Judée*-je 3 kötetben (1869). A PES. munkálatainak megjelenése előtt *Guérin* nagy munkája volt a legmegbízhatóbb útmutató a Nyugati Palesztina geographiáját és archaeológiáját illetőleg. ZDPV. IV. p. 151.

³⁾ Malte Brun, *Annales des Voyages* 1870. IV. p. 120. kk. *Exploration de la Samarie et de la Galilée*.

⁴⁾ E küldetés eredményének összefoglalása: *Rapport adressé à M. le ministre de l'Instruction publique sur sa mission scientifique dans le Liban*. Paris 1883.

és a keresztes hadjáratok idejéből fenmaradt irodalmi s egyéb emlékek tudományos vizsgálatát tűzte ki célul.

Legnevezetesebb eredményeül azonban a buzdításnak, melyet a PES példája a külföldre gyakorolt, azon mozgalom említendő, mely 1878-ban Németországban egy hasonló célú egylet alakulására vezetett, a *Deutscher Verein zur Erforschung Palästinas* keletkezésére. Valóban emlékeztetése azok az érdemek, melyeket svájcei tudósok jelen századunkban a Palesztina ismeretése körül szereztek és folyvást szereznek. Csak négy nevet akarok e téren megemlíteni: Burekhardot, a keleti utazási irodalom egyik legfényesebb nevét, Toblert, a ki a Palesztina-irodalom minden téren, akár a régi történeteket, akár a középkori itinerariumok irodalmát, akár a topographiát tekintem, Robinson után a legelső rangú kutatók között foglalt helyet,¹⁾ *Furrer*-t és a legifjabb nemzedékből *Socin*-t, kinek a tudományos ismeretek általánossá tétele körül a legtöbb érdeme van. A német Palesztina-társulat alakítására is az első lökés Baseltől indult ki; Kautzsch, akkor baseli professor és *Socin*, svájcei származású tübingiai professor tekinthetők e társulat teremtetőinek, mely a legújabb időkig legtöbb támogatásnak a svájcei társadalom részéről örvend. E társulat nem rendelkezik azon gazdag segédeszközökkel, melyek az angol egylet bűmulatos eredményei elérésében elősegítették. Működése eddigelé inkább theoretikus természetűnek nevezhető, a mennyiben az általa kiadott folyóirat,²⁾ melyből ez értekezésünk folyamán sokszor volt alkalmunk idézeteket kölcsönözni, a közölt értekezésekkel, kisebb és nagyobb közleményekkel a Palesztina jelenének és multjának pontos ismeretehez nagyon becses adalékokat nyújt, az angolok optimisztikus combinációi irányában üdvös kritikával él. E mellett a Palesztinában élő németek helyszíni kutatásai repertoriuma gyanánt szolgál, és nevezetesen *Schieb* Jeruzsálemben élő építőmesternek, ki a régi épületek emlékek tudományos rekonstrukciója körül nagy érdemeket szerez, tollából eddig is fontos közleményeket bocsáthatott közzé. Topographiai mappái ez irodalmat a

¹⁾ Lásd munkálkodása méltatását *Furrer*től ZDPV. I. köt. 49—60. lapján.

²⁾ Évenként 1 kötet 4 füzetben jelenik meg; most már a VII. kötet van megjelenőben.

legkiválóbb módon egészítik ki, és Socin tollából eredő évi jelentései egy eddig sajnosan fájlalt hiányt pótolnak a Palesztinát érdeklő irodalom terén. A Siloah-felirat fölfedezése és értelmezése, mely e társulat erőlködésének köszönhető, rövid történetében forduló pontot jelez. A társulat, miután a felfedezés első benyomása alatt Schicket bizta volt meg a szükséges munkálatok végezésével, titkárát és folyóirata szerkesztőjét, Guthe lipcei professort küldötte ki Jeruzsálembe azon feladattal, hogy a Siloah-tó környékén ásásokat eszközöljön. Ez ásások később az eredeti tervnél nagyobb kiterjedést öltöttek, minthogy Guthe az ásásokat a Siloah közvetlen környékén túl Jeruzsálem teljes déli részére terjesztette ki, és e munkálatai által, melyek számos topographiai és tárgyi fölfedezésekkel jártak (számos régi edényeket, feliratokkal ellátott tárgyakat is talált) Warren eredményeit nagyban kiegészítette. Különösen a falakra használt kövek alakja, sajátságai és összeillesztések módja, valamint Jeruzsálem déli falának iránya is egészen új világításba helyeztetek e kutatások által, melyeket hogy bővebben részletezzek, nem lehet itten szándékom.*)

*) A társulat folyóiratában az V. és VI. kötet nagy részét töltik ki, külön könyvben is megjelentek: H. Guthe, *Ausgrabungen bei Jerusalem, im Auftrage des d. Vereines etc. ausgeführt und beschrieben . . .* (11 táblával) Lipse, 1884.

A HOMEROSI DEMETER-HYMNUSRÓL.

Dr. ÁBEL JENŐ,

I. TAGTÓL.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1886.